ISSN 0155-0128

MELBOURNE CHRONICLE

Independent Cultural-Social Periodical

IN THIS ISSUE

YVONNE FEIN — Explaining the Inexplicable 1
LILIAN STERN — Horror, Echoes, The Unbelievable 4
MAL MORGAN — A Perspective 6
SHEVA GLAS-WIENER — Auschwitz 7
BIANCA LEW — Holocaust (Poem) 7
YVE LOUIS — Grandmother 8
MICHAEL SMALL — Immemorial Run 9
DAVID HUNTER — To the Fishers of Dreams (Poem) 11
YVONNE FEIN — From the Resistance (Poem) 11
DR. RODNEY GOUTTMAN — Absolution Needed (Book Review) 12
JANKA ABRAMI — Salute to Youth, Dead Flowers, Last Lullaby (Poems) 13
MARIA LEWITT — Janusz Korczak, Reflections 14

REGISTERED BY AUSTRALIA POST — PUBLICATION NO. UBQ0635, CATEGORY B.

PRICE $1.50

Published by the Jewish National Library and Cultural Centre "Kadimah"

Melbourne, Australia **No.2 (46)** **April/May 1985**

THIS YEAR

AND EVERY YEAR

Look to

JetsetTours

FOR THE LOWEST PRICES TO

ISRAEL

AND AUSTRALIA'S BEST VALUE

IN OVERSEAS PACKAGE HOLIDAYS

NOBODY GIVES YOU MORE...

JetsetTours

AUSTRALIA'S No 1.

6th Floor, Jetset House,
550 Bourke Street, Melbourne. Telephone 606 0100

Printed by York Press Pty. Ltd., 1-19 Hoddle Street, Abbotsford for the Publisher
M. Aizenbud, 7 Selwyn Street, Elsternwick, Victoria, 3185 Australia

Melbourne Chronicle

Independent Cultural-Social Periodical

APRIL-MAY 1985 **MELBOURNE, AUSTRALIA**

Address for Correspondence: Melbourne Chronicle, 7 Selwyn Street, Elsternwick. 3185, Australia

Editorial:

EXPLAINING THE INEXPLICABLE

by Yvonne Fein

In the foreword to her study **The Holocaust** (Shocken edition 1973), Norah Levin writes: "The Holocaust refuses to go the way of most history, not only because of the magnitude of the destruction — six million Jews — but because the events surrounding it are still in a very real sense humanly incomprehensible. No one altogether understands how mass murder on such a scale could have happened or could have been allowed to happen. The accumulation of more facts does not yield this understanding; indeed, comprehensibility may never be possible."

Initially, this is a tempting proposition and allows those of the following generation a certain complacency. If we cannot understand something, is it not better to leave well alone, forget, or at least make peace with the past? Or should we take the more arduous path and demand explanations to a phenomenon so horrific that the mind and the soul may be excused — temporarily — if they baulk at contemplation?

I believe the latter course to be the only course open to thinking people of any or all religions; and I believe, too, that the best source to which they can turn for enlightenment is that of historical review. For, with hindsight, unless one chooses to be wilfully blind, nothing is impossible to understand. The historian by the very nature of his training, must look for explanations to the ostensibly inexplicable; and he must find them, too. The act of searching is, alone, not enough. If, after the seeking, one can still write, as Levin does in relation to the Holocaust, 'indeed, comprehensibility may never be possible,' one must be prepared to be accused of naivete. At best, the reader can suppose her to be writing from great personal pain. At worst, one must liken her to a child who says, 'No,' when asked if he understands, and answers, 'Because it hurts when I do,' when asked why.

In the course of this editorial, I wish to examine and evaluate the views of various historians regarding the reasons for the Holocaust. Each has an explanation; each thinks he has found a cause of causes. None throws up his or her hands with the cry of 'incomprehensibility!' What does emerge, however, is that there **are** myriad answers to the conundrum, and no, one, specific solution. That is to say, one must acknowledge the difficulty of the question but not succumb to it.

Bertolt Brecht, writing his expressionist fantasy **Drums in the Night**, in 1922, had one of the protagonists say: 'World history would be different if humanity did more sitting on its rear.' Undoubtedly he was referring to the manic machinations of the Kaiser's government which embroiled Germany in World War I. And there can be no doubt of his attitudes to the National Socialist accession to power. He left Germany because of it. But his cynical words have a terrible and prophetic quality about them nonetheless, albeit unintentionally. Fence-sitting, rear-sitting, eye-closing, ear-blocking — whatever one wishes to call it — happened in mammoth proportions, and world history took a very different turn from any direction it had ever taken previously.

Robert Ross, in his disturbing book, **So It Was True,** examines the information that was regularly available to members of American Protestant Churches through their religious periodicals about what was happening to European Jewry between the years of 1933 and 1946. He researches in great detail the contents of the weekly, bi-monthly and monthly publications which subscribing church goers received. What he finds is that a vast number of Americans knew what was going on and did nothing; or that the few attempts to activate response were met with failure. He finds that there was comprehensive reportage of the camps, the conditions and the murder, and he accuses those who had the knowledge — the majority of Americans — with the crime of silence, and through silence, complicity in genocide.

"It must be said, then, that American Protestant Christians did know," he writes, "for if the people read, the people knew."

Although one must grant Ross the logic of this statement, it is also the flaw in his otherwise most convincing argument. 'If the people read,' assumes that people do read the religious periodicals to which they subscribe. Often enough, though, they pay their subscriptions and the arrival of a church magazine is merely occasion for a monthly ritual of throwing it away.

Bracher looks at Germany itself in seeking reasons for the Holocaust and comes up with a comprehensive list rather than a plea of incomprehensibility. What one must acknowledge after reading his book is that the Holocaust was an **integral** part of World War II. That is to say, it was not a catastrophe in isolation, but rather the result, almost inevitably, of the National Socialist lunacy that ultimately destroyed Germany as well as so many of the Jews of Europe. Some Jewish historians tend to see the genocide in a vacuum and ignore many of the contributing political, social and economic factors.

Bracher writes of the ambivalence of National Socialist policy, how it effectively made use of the big business, the technology and of the bourgeoisie which it was theoretically committed to destroy. The culmination of its rascist theories was a horrifically efficient employment of the technology and people it purported to despise. Bracher also finds evidence that Hitler made his genocidal intentions towards the Jews clear as early as 1935 and 1937, both publicly and to a small group of his intimates. He writes that, "correspondingly the coresponsibility of the German people in the Jewish policies cannot be erased by 'not knowing' and 'having been deceived'." Bracher also cites SS 'morality' which 'sought heroic victory over the self as the victory over all moral and religious scruples', and as an explanation of the capacity for cruelty which the rank and file SS members showed towards the Jews.

David Schoenboum, writing about Germany in the years between 1933 and 1939, also seeks an explanation for the events that followed. Interestingly, he too identifies the ambivalence of which Bracher wrote, and he views the Third Reich as a double revolution — one of means and one of ends. The ends of the revolution were ideological — to fight a war against the bourgeoisie and against industrial society. But the means to do this caused the conflict because 'in an industrial age even a war against industrial society must be fought with industrial means and bourgois are necessary to fight the bourgeoisie.'

He concludes that this 'philosophy' or lack of it, led to destruction for destruction's sake, with enemies joining forces in the cause of anarchy. 'Fear, sacrifice and ruin' were the negative components of Germany at the last. Schoenbaum claims that the German people had chosen to be deceived by the trappings of revolution, which was, in fact, an excuse for what ultimately became totalitarian terror.

Raul Hillberg, in his book, **The Destruction of the European Jews,** states plainly that 'it is not enough to know that the Jews have been destroyed; one must also grasp how the deed was done.' His book proceeds to detail the methods, from legal and psychological to practical and technological.

He points out that to allow a slaughter so great, the removal of bureaucratic restraints was necessary. What was previously illegal (previously meaning dating back to the giving of the Ten Commandments) must be made legal: i.e. murder. A host of administrative changes had to be made to the system. But there were also psychological problems involved. A nation does not become capable of genocide overnight. The Nazi propaganda machine went into action and the Jew, the victim, 'was clothed in a mantle of evil to allow immoral acts to be perpetrated upon him.' Hillberg, in pointing out that the Nazis regarded the Jews as hostile, criminal and parasitical, makes the stronger claim that they did so with abundant historical precedent dating back further than Luther, whose anti-Semitic writings he quotes.

With riveting persuasiveness, he argues that the Nazi destructive process did not emerge from a void but was the culmination of a cyclical trend which proceeded as follows:

a) You have no right to live among us as Jews. (This was the 'Christian' justification for its attempts at converting the Jews.)

b) You have no right to live among us. (This was the Christian prelude to expulsion of the Jews from their host countries.)

c) You have no right to live. (No explanation necessary).

Strangely enough, he then puts forward the view that extermination was not the original goal of Hitler and the Nazi Party, but rather an inevitable consequence of the Madagascar Plan's falling through. He claims that although the crimes against the Jews were ghastly indeed, they were unpremeditated. The policy of genocide **emerged** rather than having been always present in the minds of its perpetrators.

This is in direct contrast with Davidowicz and Reitlinger who claim that genocide was always the aim and that it was only the matter of ironing out the enormous administrative, legal and technical problems involved that caused there to be a divergence in the starting dates of the War and the genocide.

Reitlinger claims that the deportations and the Madagascar Plan were merely ways to cover up the intended Final Solution which had been planned all along, while Davidowicz cites Hitler's early histrionics in the days of the NSDAP between 1919 and 1925 as a blueprint for his intentions when he gained power. The problem, as she sees it, is that only his followers took him seriously at the time. The rest regarded his words as the rantings of a lunatic.

A remarkable book entitled, **The Nazi Dictatorship,** by Roy Pascal — a lecturer in German at Cambridge University — was published eighteen months after Hitler came to power. It is remarkable because of its clear understanding of what the National Socialist Party was all about. Or perhaps it is only remarkable because it shows that Pascal, like the Protestant Press, and who knows how many countless others, had a complete and comprehensive insight and understanding of the motivations behind the aims of Hitler's regime, and still was unable to provoke action in others.

Although his book obviously cannot explain or make 'comprehensible' the Holocaust itself, it is still valid to use it in the face of Norah Levin's cries of incomprehensibility because it does, in a fair way, predict the inevitability of the Nazi Party's using violent means to achieve its unwholesome, unrealistic and misguided ends of racial purity.

"All National Socialist theory takes as its starting point, the War . . . The breakdown of November 1919 is interpreted as an abdication to two forces working maliciously for the destruction of Germany — international finance and bolshevism."

This is how Pascal explains the rationale behind the Party rhetoric. International finance, of course, means world Jewry, and the threat to them, in Pascal's view, is clear already. He goes on to explain the illogicalities behind the theories of race, exposing the twistedness of the dogma. He makes a rather amazing point that Hitler himself, however, is not so much anti-Semitic as influenced by Geobbels and the S.A.; an S.A. "not disciplined and controlled as it is today, but which was in the full flight of its armed, revolutionary advance".

His conclusion is fascinating. Before the fact, he could never have predicted the slaughter of six million, but he clearly sees Hitler's policy of persecution as the old 'distraction ploy' — distraction of the populace from economic and social problems that were not being solved as promised.

"As long as the general economic position in Germany does not improve, as long as there is no social reform, the Nazi leaders will be bound to forment racial passion against the Jews as an outlet for the discontent of their followers . . . The possibility of a pogrom in the Czarist fashion lies in the sphere of practical politics."

Pogrom! It leaves one breathless.

Perhaps his conclusion explains the world's inaction better than any in-depth psychological study. Nobody's mind was geared to anything more ghastly than a pogrom. It still does not justify Levin's statement after the fact, however.

Hannah Vogt's book, **The Burden of Guilt**, is a direct refutation of Levin's premise. Vogt claims that not only can we comprehend the Holocaust but that we **must** comprehend it, urgently, immediately, if we want to be sure that a re-emergence of Nazi Germany is rendered impossible. 'We' is actually incorrect, for the book is aimed at German students, German youth, as part of a project to rewrite German history objectively. It is an attempt to do away with the myths and falsehoods of history-teaching which still existed in Germany as late as 1959 and which served to foster rather than obliterate the spirit of Nazism.

As an historian, Vogt's stance is clear. She asserts that it may be difficult to accept what happened in terms of the German people's accepting guilt and responsibility, but the **reasons** for the horror are in no way incomprehensible. She states that Germans everywhere gave up their liberty too easily, discarded age-old political principles to quickly, accepted lies in lieu of legality to justify the covering up of great injustices. For these reasons Hitler was able to grasp and maintain power.

"If", she writes, "the citizens of a commonwealth are not prepared to make sacrifices for their liberty, to take the matter into their own hands and participate in public affairs, they deliver themselves into the hands of a tyrant."

And, quoting Friedrich Naumann's statement about the educated class, she concludes her thought:

"A class which fails to make sacrifices for political affairs may not make demands on political life. It renounces its will to rule and must therefore be ruled."

It would seem, then, that the historians I have examined belie Levin's claim that no one 'altogether understands how mass murder on such a scale could have happened or been allowed to happen'. On the contrary, each historian seems to have written his book and drawn his own, rather definite conclusions. And whether the conclusions state that the murder was premeditated, always planned, and the result of a long-standing ambition of the Fuhrer; or whether they assert that the genocide evolved out of frustrated deportation/emigration policies; or alternately, that they were the culmination of an anarchic descent into brutality, is really not the issue. The issue is that each historian has made his separate, if sometimes tortured peace with the events. Each historian has found the Holocaust 'comprehensible'. Only Norah Levin remains — a Jew beyond the Pale — uncomprehending.

I began by mocking her naivete in underestimating man's capacity for brutality to his fellow man; by questioning her incredulity at man's ability to sit, silent and motionless, when he knows other men are being slaughtered. And certainly the historians whose works I have read, which explain the whys and wherefores of it all are far from naive and could not be called credulous. Yet somehow, that does not vindicate my initial position. It fills me with despair.

The "Melbourne Chronicle", published by the Jewish National Library and Cultural Centre "Kadimah", aims to deal with cultural, communal, social, political and religious issues of interest and relevance to the Jewish community.

In keeping with this aim, the "Melbourne Chronicle" invites contributions of articles, poetry, short stories, critiques and reviews from all interested members in the community. In particular, it seeks to serve as an outlet for local creative literary talent.

The opinions expressed by contributors to the "Melbourne Chronicle" are their own and do not necessarily represent the views of the editorial committee or of the Kadimah organisation.

THESE ARE THREE SHORT STORIES, MEMOIRS, BY LILIAN STERN. TOGETHER THEY EXPRESS ALL THE TERROR AND NIGHTMARE OF THE HOLOCAUST

HORROR

It was the end of August 1941, two months after the start of the war between Germany and Russia and the German invasion into the part of Poland previously occupied by Russia.

At that time I lived with some other refugees from the so-called German side of Poland in a small house situated on the outskirts of a little town in Eastern Poland.

I escaped with some members of my family from Warsaw before the German onslaught. We would flee again but there was nowhere to run any more.

I slept alone in a tiny windowless attic. It had only a small balcony, coming out to the back of the house, over a side road leading to the railway. The room was dark and stuffy and I kept the balcony door open all the time to let in some light and air, although the nights started to be chilly.

That night I woke suddenly at dawn with a terrible fright and heartbeat. I didn't realise the cause of it. The stillness was ominous and deafening. And then I heard the sounds of motorbikes coming nearer and through that noise the sound of feet, many running feet . . .

I crept to the balcony, lay down on the cement floor and then I saw them . . . men, old and young, some nearly children, some not completely dressed, some barefooted. Some were tall, but they all seemed small, shrunken by fright, huddled together, trying to keep in the middle of the column, to hide, to become invisible. In the twilight they looked like unearthly, frightful shadows. They were driven, pushed by Germans on motorbikes, riding before, behind and on both sides of the column; they were driven like cattle for slaughter by a pack of angry dogs barking and biting.

A young woman, her hair flowing from under her kerchief, a small child in her arms, was running after them. She was calling out something, but I couldn't hear for the noise of the bikes running up and down. A few men turned their heads and I saw the Germans' batons striking left and right and the men covering their heads with their arms, and I saw blood on their hands.

Suddenly, when the ghostly column began to disappear and the woman was falling behind, one of the motorists reversed his bike with a shrieking noise, reached the young woman, tore the baby from her arms, swinging her round by the force of the pull and, while breaking his speed but still on the move, he took the child by its feet, smashed its head on the pavement and threw it back to the woman . . . It missed her outstretched arms and fell at her feet. No sound, no cry was heard — only just a squeak and a screech of the reversing motorbike.

The woman, stunned, frozen, turned into stone. Her open mouth, without uttering a sound, seemed to be screaming and wailing and calling "God, where are you!?"

I got violently sick and passed out. When I came to, the street was empty and quiet. The sun was coming out and the only sign that it wasn't a horrible dream was the stain of blood and brain on the pavement below.

The quiet cool morning was resounding in my ears with the squeak of the child, the screech of the motors and the unuttered wailing.

I hope to this day that the men, after the beating they received, didn't dare to turn their heads and were spared the terrible prelude to the horrors awaiting them.

"ECHOES"

It is a short story, a very short story, with a reverberating echo, that keeps ringing in my mind for a very, very long time . . . Eternity . . .

There was a husband. He was very young and vulnerable.

There was his wife, the girl he cherished, his girl in love.

Bombs and machine guns were their wedding bells.

They married to survive together, or die together.

It did not happen the way they wanted. He was torn away from her, and killed. She was freed, to live a living death.

Many years passed. Life went on . . . she is married again, and cherished, and sheltered, but often, much too often she wonders . . .

"How would it be, if he were alive? Would they still love each other, be still together, have children? How would he look now, how would he see her now?

Maybe they would grow to love each other more and deeply."

No, that does not seem possible, but there into her dreams, a doubt gets in like a thorn . . .

What if their life would become a drudgery? What if they grew apart like so many of her married friends? What if they grew to hate each other, like so many of them do?

Wouldn't that be worse?

She wonders . . . but no!

Even now after so many years, something cries in her:

"Why didn't I get the chance to know how it would be? . . ."

THE UNBELIEVABLE

In August 1944 Warsaw was completely evacuated. After the abortive uprising all the inhabitants were deported, and the houses bombed and burnt systematically.

Our bunker was in the old ghetto in a cellar of a bombed house. It was the 19th January 1945.

We knew the dates. We were careful to cross off every slow, lifeless, hopeless twenty-four hours from the old yellow pages of the calendar.

It was my turn to climb the scaffold made from a few wooden boxes, to sit near the opening of the bunker, and breathe the reviving, fresh, open air.

The whiteness of the snow, after the permanent darkness in the bunker, was blinding.

I opened my Hebrew Bible at the marked page, but couldn't read. I waited till my watering eyes got used to the light.

I was pondering over the futile study for my "Bar Mitzvah", boy's coming of age according to Jewish religion. It was due next year. Next year seemed eons away, but I had to please my father.

Later in the evening he would ask questions from the chapter I had to learn that morning.

He would ask in a whisper, so as not to wake the others, and be proud of my prowess.

What other pleasures are left for him? So what if I don't live till I reach the adult age of 13?

Some nights, when it was my father's turn to rummage through the empty city between the ruins for some abandoned cans or other remnants of food, he would come back too exhausted to study with me.

Lately it was even more quiet than usual. No trace of life anywhere.

Those venturing out in search of food had to go out further away each time, and it sometimes took them the whole night to come back. They tried to cover their tracks in the snow the best way they could, but the safest was always the newly-falling snow.

This morning it was falling, and I was sitting on the highest box with only my head to the light, engrossed in reading, when suddenly I heard footsteps crunching the snow.

I raised my eyes and saw the high boots approaching . . . In my frenzy I slipped down, leaving the open Bible on the edge of the opening.

To my horror I saw the boots coming nearer. Soft boots, not highly polished. They stopped . . . My adrenalin was working. No time for alarm. Anyway, I was frozen in place.

He bent down and picked up the book.

I still did not see his face, but . . . Oh wonder! . . . He turned the pages from right to left . . . He didn't throw the book away. He crouched — is it to look in and get us all out, or burn "the rats" alive?

No . . . Oh God! I saw his face . . . He was crying . . . Our soldier in a Polish uniform. I embraced his legs. He dragged me out and hugged me and cried.

I called them all, hoarse from shouting: "We are free! Free!"

Yes, we had already been free for two long days — fifty-four hours to be exact, and we didn't know about it!

LETTERS

December 1984

To **The Jewish Quarterly's** Australian Readers

The Jewish Quarterly's overseas representative, Mr. Gabriel Haus, recently spent a month in Australia where he visited the Jewish communities of Melbourne, Canberra, Sydney and Perth. He asks us to express his and the *Quarterly's* appreciation for the warm and constructive reception he received from numerous individuals and Jewish organisations.

We very much hope that the programme agreed with active members of various Jewish groups will lead to a significant increase in the number of our subscribers in Australia. At the same time we wish to encourage more Australian Jewish writers to write for the *Quarterly* and thereby reactivate the spirit of co-operation which existed between our magazine and the *Bridge,* until the latter ceased publication about 10 years ago.

At least two Australian writers have published regularly in the *Quarterly* and we hope that the number will increase significantly in the near future.

Subscriptions and submissions to:
68 Worcester Crescent
London NW7 4NA
England

Yours sincerely,
Tony Lerman
Editor

April 5, 1985

Dear Editor:

The Simon Wiesenthal Center, as part of its on-going research, is attempting to identify individuals who may have been helped in pre-World War II Austria by Dr. Muriel GARDINER, an American citizen who was studying medicine in Vienna in the 1930s and was involved with the anti-Fascist underground. She used the code name of Mary, and offered her apartment as a safe house for individuals opposed to the Nazis. Anyone with information is asked to please contact Rabbi Abraham Cooper, Associate Dean, Simon Wiesenthal Center, 9760 West Pico Boulevard, Los Angeles, California 90035, (213) 553-9036.

Rabbi Abraham Cooper
Associate Dean

A PERSPECTIVE

Mal Morgan

The important thing is to tell a story . . .

A story from a hasid is not a true story. A hasid's story is silent. A zen poem is not true zen. It points a finger. You must find your own direction. Whilst journeying it must be remembered that there is no destination. And so my story is only a fragment of the state of affairs of my being.

There are voices in the wind. Faces emerge unobtrusively from green foliage and cloud formations. If you take fantasy and imagination lightly you do not understand your own nature.

Let me begin my story. I was eleven years old in a time of new hopes and dreams; somewhat of a post-war renaissance. Speculation in a better and brighter future was the common commodity of mind. In those years after the Second World War, my mind was tender and trusting. English lanes and woods were highways and jungles to be explored. I was Dick Turpin and Buffalo Bill. I was Kim in Kipling's novel. I was Mowgli in the wolves den. I was Romulus and Remus. I was David but never Goliath. It was instilled into me in no uncertain manner that I was one of the chosen people. I was told almost in the same breath not to tell my school friends or I might be discriminated against. I remember Sabbath candles and egg-loaves. I remember opening the door for Elijah to enter and drink from the cup of wine at Passover. I remember the rationalities offered to me in justification of a Jewish, rather than Christian god. I remember an Orthodox wedding, and the weeping bridegroom who was reminded by the rabbi, that (may-God-rest-their-souls) his parents could not be there. They had perished in Belsen.

My story concerns me. All writers write about themselves or extensions of their own persona. There is no absolute objectivity or subjectivity. These are ideas which man in his diaspora from some forgotten dreamy authenticity, or from an illusory utopian aspiration, manufactures within his limited intelligence.

Let me talk about my beginnings in this country Australia. At high school three months after my barmitzvah, I met some European Jews. They had come from displaced persons camps, and were foreign and even distasteful to me. They seemed arrogant and elitist in attitude, and set themselves up in a small group in a school of about a thousand. They seemed intent on creating a separatist society. I could not understand that this was the freedom they had suffered for. A conflict arose in me. Their lack of humility and spirituality did not for me, endear them as descendants of the patriarchs of whom I had been taught at cheder; those patriarchs whom I had so dearly cherished in my searching and sentimental young mind. So I drifted away from them and mixed with goyim. And how denigrating that word is! Or shickse! And how often had I heard it used in a base and mocking sense! And now how I despise the word 'wog'!

Owen had been my friend at central school. I had been skeptical about telling him I was a Jew. We rode bikes together along the slippery sides of a disused canal. He was expert on a Malvern Star. We started high school together, and one lunchtime he called me a bloody Jew. I struck him. I hit his throat. I hit and hit until his eyes bulged. All afternoon I shook in my desk. I was awed at the reality that I had wanted to destroy him, and all those like him. I was shocked at my capacity for anger and vengeance. (For vengeance is mine saith the Lord). I can only analyse those feelings now. At the time I felt the mixed emotions of a thirteen year old boy whose identity had been blasphemed, whose loyalty as a friend had been abused.

My story now moves on to my beginnings as a poet. I wrote out of enquiry and yearning, in the search for an identity of self. I was not a youth or adolescent. I was a young businessman discontent in a world of competitive materialism. I had allowed the voices in the wind and the unobtrusive faces in green foliage to become buried under the green pound note. I drifted away from an accepted and respected way of life. I became an outsider. I wrote poetry and smoked hashish. I argued with and challenged my ex-peers, many of them businessmen with whom I had been associated, and mainly Jews. I startled and dismayed my family with my newfound libertarianism. I practised Yoga and found a peace of mind (in fact a larger **piece** of mind) that I had not previously experienced.

I have found my realities through poetry. I am discovering the 'human condition'; its strengths and weaknesses. I learn about myself through my writing. It has given me more than the ideological theists, or the philosophers, ever could (with the exception of the Existentialists). I don't believe in 'anyone-up-there' giving one iota for my existence. God or reality or truth — words I dislike, is within each person, and I believe is universal. I feel empathy with the hasid, and am not orientated towards secularity. I am a Jew by birth and tribe. I have tribal feelings. There is a common denominator of mind, probably due to conditioning. Its there. I like and accept it.

I try to write simply, to simply communicate with you. I am a man in 1981 walking about a street. I am like any other man. My arms may be longer. My legs may be shorter. My chest may be narrower or broader. It does not matter. But there is a difference. Sometimes a gold star appears on my sleeve. Sometimes it is not water that pours out of my shower. Sometimes at night Hebrew words come from my mouth. They never surprise or embarrass me. I am just a man, telling his story.

AUSCHWITZ

by Sheva Glas-Wiener

(This is an excerpt from the novel, *Between Fire and Water,* based on the author's personal experiences during World War II)

My memory takes me back to the dark days and nights of Auschwitz. To the dark world of the electric wire fences — the largest death centre the world has ever seen.

Before my eyes are growing the long columns of naked skeletons, row after row, stepping for the first time onto the Auschwitz planet . . .

It was night. We were driven through the darkness. Though we did not wear any chains on our feet, it seemed to us that our legs were chained into this electric barbed wire world. We still did not know where we were: perhaps we'd gone back in time, to some prehistoric jungle filled with predators. Perhaps we were in some gigantic institution for the insane. In the distance we could see a red sky — flames and smoke, smoke and flames. We were driven towards the flames by a group of SS men. It was very quiet around us. The world of Auschwitz was enveloped in dark fog.

Now we were led close to that fire. Before my eyes unfolded itself a pyre. Large piles of human bodies were burning. A poisonous odour hung in the air.

That night on Auschwitz soil all my hope and trust in mankind was extinguished. I realised I was not the first, and would not be the last, to walk this road of fire and flames — the same road that led my mother and father, my brothers and my sisters on their very last way. I could hear no moans, no groans. We pinched our own flesh and kept quiet. Later on, after the first Auschwitz "bath" and the selection, when we were parted from our families, my mind was too collapsed to think about anything. My only wish was to lay down my head on a straw sack in a shed somewhere and cry and cry my bitter tears for the fate that had befallen my Jewish people.

Now, forty years later and thousands of miles away, the image of the smoke-blackened sky over Auschwitz still obtrudes into my peaceful world, giving me no rest, even in this beautiful Australia. Whenever I think of those mothers I saw in Auschwitz embraced with their little children being led on their way to the gas-chambers, I want to embrace every child I meet, in the street, in the tram, in public playgrounds.

Later on we experienced many such days and nights on the Auschwitz cursed soil. The endless "selections", roll-calls, counting and recounting, the rusty screaming of capo voices, the tortures that continued day and night as man was robbed of the ownership of his own skeleton body, where any German creature had the power to do with you whatever his lust dictated. One had to be very strong to endure all those physical and moral tortures.

I can't forget the young mother sitting on the floor next to me, from whom an SS man tore her infant baby from her arms, trampling the child's head with his jackboots. I can still see the tears from her eyes mingling with the milk from her breasts, soaking the frock she was wearing.

One cloudy September afternoon, after the second roll-call, as we sat shrunken on the floor, each of us engrossed in bitter thoughts, a young soprano voice rose as if beneath the surface, singing "Ali, Ali Lama Asaftonu". At the beginning the voice was shaky, filled with strain and fear, but soon the voice somehow gained strength, took up courage, singing clearer, and louder.

As I looked around to see where the voice came from, to see who had the courage to sing a song of praise to God here, in Auschwitz, amidst the four chimneys smoking day and night, where one was plagued by all doubts, I noticed that a thousand pairs of lips were moving as if conducted by an unseen master.

"In fires and in flames we were burned, everyone was putting us to shame, but no one had ever dared to turn away from God, our Creator."

I looked again at the mass of prisoners with stunned disbelief and then I found myself joining in. For what other weapon had we on that tragic territory of Auschwitz than our songs of hope which we carried with us everywhere, with the belief that despite all those tortures and inquisitions, some of us would survive, and send a message to the world, to see that such an Auschwitz would never happen again.

HOLOCAUST

In 1939 the terrible Nazi beast,
Forgot about love and forgot about peace,

They did what thoughtless Hitler said,
And before you knew it, six million were dead.

They murdered, they slaughtered and tortured too,
"What was going on," why the world didn't have a clue,

In concentration camps the showers were gas,
Which really exterminated a gigantic mass,

I have heard of many, many horrific times,
But the Holocaust is the worst of any crime.

by Bianca Lew (aged 10 years)

GRANDMOTHER

Yve Louis

I know nothing. There is no one left to ask; mother, father, grandmother, grandfather — all gone. Anyone who may have held the germane seed is dead.

Sometimes while waiting for sleep, I listen to my own heart, as if its beat against my cradling arm could be de-coded. Sometimes, in imagination, I follow my blood as it travels along my veins, but always lose the trail to its source.

I find myself often looking down at my hands, searching with my eyes their outlined shape, the way the fingers join the palm, the creases of the knuckles, the curve of the nails.

Remembering the creamy plumpness of my grandmother's hands nestled like two pigeons close in her own lap, never freed to light in mine . . . I feel the olive-sheen of my own skin ageing tautly over bone; I gaze at the blue transluscence of raised veins which should, but do not, reveal anything.

What is it I need to find in contemplation of hands? What fabulous skill would I have them heir to? My grandmother was a seamstress — would I have mine fashion a mantle of truth, of knowledge, or wisdom — so that I could throw about my shoulders a universe of which I am centre?

There, in the deep heart of my inheritance, an unknown culture, is where I long to be. But am not. Must I orbit endlessly, never to know the downward pull of gravity?

With divining fingers I twist the half-hoop of gold I wear now since my father died. This ring was my grandmother's. I circle it round and round my finger; it spins easily because it is a little large for me. It's a token of the sun, warm and smooth around the polestar of my finger. Spinning it, I am listening for music of the spheres.

Obsessively, I rub the ring round and round. Like a crystal glass that reveals its soul, I **will** it to sing! But no ritual of mine releases a choir of voices, or gives up the key that locked my grandmother's tight lips.

I do not recall ever hearing her sing. No nursery song, no child's chant comes down from her to me.

Eternally old, half-deaf, illiterate, my Yiddish-speaking grandmother looked at me through eyes that saw only Lithuanian snow. Were her songs tramped into that soil — buried with the bones of her father under generations of Russian Imperialist persecution? Perhaps they were engulfed by the solitary hours of her night-pogrom across the border . . . drowned in the seething wake of the Channel?

Who knows what maiden-song became the sob of reunion with her betrothed at Southampton or what soul music was silenced when the wine goblet was smashed under the canopy. Did she remember briefly the old crooning notes of infancy when her first son, my father, was born in the tenements of 1904 East London . . . only for them to be submerged again in the grey, rolling hymn of the migrant-ship to Australia?

How could I ask her these questions . . . her eyes and hands were always with-held. I remember her as someone I feared, someone separate from me, strange, an old woman who sat alone no matter who else shared the room with her.

So now, Hanah Zibbel, over twenty years dead, I speak to you direct . . . without the barrier of language that stood between us in life. Do you hear me where you lie under acres of bone in Rookwood? Earthly ears aren't necessary now, and you alone can tell me what I need to know . . .

Why is it I wander homeless — what knowledge do I need to take me to the source of my heritage?

Why were your lips closed to me before? Was it because, Hanah Zibbel — rabbi's daughter — my father renounced your Faith? Or were you so unforgiving of my non-Jewish mother that you forfeited all blood ties to me? I am part of what you were . . . does that count for nothing? I would have settled for a part-inheritance, but you passed on nothing; would not speak.

Were we the fatal wound — born here, raised foreign to you and your Faith? Did we alienate you by our reluctance to set foot in your house, our relief to be on our way again? Grandmother, we were only children and you frightened us. Retreating, I suspect, into your increasing deafness, you came to signify everything that was anti-life. You withdrew further and further.

You, they said, willed your own death. Is such a thing possible? To know nothing, but to know this! Hanah Zibbel set her will above the will of God!

For seven generations will I smite my head against the wall. For seven generations will I mourn. For each life seven candles will I burn. Though seven times seven I light the candles yet shall I know nothing but grief. To live is to die and I am blood to you. Now at last I can, I **must** mourn.

Yes, yes the Law is inescapable. It reaches deeply, inexorably into the blood. The blood recalls the Law, the blood alone speaks. For seven generations the blood will speak of mortal sin. Dear God, Hanah Zibbel, do you hear!

Now hold my hands, these hands that are grave-diggers. This is the task they were made for — to sift the poor loam of your humanity; to work the compost of your Lithuania, my Australia; your Faith, my beliefs into one soil. Earth, the matrix, unites us; under God's terrible gaze our lives persist.

IMMEMORIAL RUN

Michael Small

Jogging slowly. Evenly. Turning up Cote Lane. The whiff of ripe, mouldering manure and flaked straw from the stables. Past cottages of knapped flint and fig-trees by lych-gates and banks of nettles, cow-parsley and mauve birdseye. Horse-shU ruts and clods of dung. Along the flint-silted path. A distant cuckoo calls its hollow fluting. Shuffling up through a tunnel of ivydored trees, flint cobbles gradually fracturing into pocks of chalk. Shadows festooned with bosky lattice-work. Now ungainly step-stepping, puffing, striving for the ridge of the Downs. Where the lime-green swell of whispering wheat shimmers down to a copse of rookeries. Longing to rush and swish among the firming stems, paddling fingers through wispy beards.

Drawing breath more easily, striding out along the upland track of gorse open to the seaward plain. Whalebacked fields blue-hazed in the balm of spring. Highdown Hill, the Iron Age fort and Saxon cemetery, rises like an armour-plated breast, sprouting a wind-break of trees. The blue-rinsed sea appears becalmed at this distance, three miles from ankle-twisting stones and rank strips of seaweed.

Gathering pace as the track dips into a combe of oaks and elms, debauching on to a breeze-fanned knoll. On the eastern horizon, the beeches of Chanctonbury Ring cluster in dark conspiracy. Then, in nuggets of milk-coffee soil, a large, heavy tread:

Tanks! Caterpillar wheels thrust up, surging down, gun-turrets swivelling. Frantically scooping out earth, potato plants to cover his body. Steeling against soil that sundered that heaved. Grinding wheels clawing towards nearer his head to crush nearer his legs nearer holding breath till burst till thunder monsters went thundering by. Lying in a grave sucking for air through dirt. Lucky, lucky, so damned lucky! He'd only got lockjaw when oh how he ached to spit, the shakes, a wet crotch and trouser leg.

Wheeling left to follow the northern scarp, overlooking the swaths of cut grass and the Patching Road that sweeps as breathtakingly as a bay, its beetling cars stately with silence. Past sleek Friesians with numbered rumps, then winding into a woodland of luxuriant undergrowth and verdigris bark, like an iridescent, picture-book haunt where no humans penetrate, but eyes, noses, mouths figure the trunks and squirrels whisper and owls croak their wisdom.

It is May. Expanding all around, a stalky carpet of bluebells, nodding in subdued hues with bold green leaves. A scratching, brown pheasant squawks and bobs into staggier brush.

Food! Belly always aching in the forest, from starvation, a sense of utter loss, dysentry. Craving for salted herring and sauerkraut and pumpernickel bread and oh for a shot of vodka to warm the cockles. Instead, rooted-out stew, perhaps summer bilberries that you shat out minutes later. But there was nothing under five months' driving snow except brackish water frozen and corpses stiff as boards, when spindly pine trees begrudged shelter. Thank God for that tarpaulin lean-to — what a steal! — but even then his hair was white with frost and fingers became icicles of searing pain. Thawed out by the occasional peat fire, but staying alert for other fugitives, if creeping apathy allowed. Like Red Army prisoners-of-war. Those shitheads would promise carbines in return for money and jewellery, but they snatched your bundle of zlotys and fled into the thickets. Or they lay in wait to pounce on one of our meydlekh. Couldn't trust those rapists. Or even the local peasants, who'd betray you as soon as look at you. Then the December hunts by Wehrmacht soldiers and their tracker dogs. Into the swamps. The icy chill, those fevers.

Running deeper into the netherworld. As if getting drunk on green over green over green. All of a sudden, arrested by an urge to roll like a puppy in this opalescent enchantment. Cutting off the track and ducking through a tangle of branches until safely out of eyeshot. Tearing of runners, of socks.

A delectable, succulent dampness easing bare feet. Whipping off singlet and shorts and pants. Draping them over a mossy stump. Stooping to frisk armfuls of flower bells against the stubbiness of your legs. Then wrenching out a bunch of firm, sappy stems, which yield a little sigh from their humus. Beneath the chittering in loftier boughs, you tenderly beat your body with a swatch of stems, beginning with legs itching with gossamer threads, midges, gnats, sweat until the white roots film skin with mash.

Swishing thighs, abdomen, chest, reaching over to tingle your shoulders. Underfoot, the crisp scrunch of priapic stems is delicious. Tiny shreds stick to your flesh. Embrace, embracing such pliant fibres — Then your ears prick up like a rabbit's. A faint grumbling growing louder. Louder. From where? To where?

Low-flying planes with black crosses under wings dropping thousand-pounders at random, flattening tenements into anthills. Choking with dust, black smoke as if his lungs would explode before he could push against the rubble. At last, freed a hand to take out a scrap of gauze, piss on it and place the sodden cloth over his nose to breathe. Every forty-five minutes another blitzkrieg from the Luftwaffe; in between raids the interminable deathly silence that anticipated a burst of mortar.

Not waiting for the red Massey tractor but throwing on your gear. Now the alluvial track is boggy with spring rains, so squish and slither along the rim, close to thickly straggling brambles. A whinnying of horses . . .

Horsemeat, dog, cat, grain made into gruel by means of a truck's back axle; too rarely a gargle of red wine discovered in a basement. No bread, no vegetables. Only lice. A glass of water more priceless than gold.

You reach a cross-path marking the start of a jerry-built road of gravel and flintstone. Along it, a mob of one hundred or so sheep is being driven, fleeces like mopheads, black-faced, black-legged . . .

Night raid in the forest. Charcoal and mud rubbed on faces, necks, hands, to seize dumping cache for rifles, ammunition, even grenades. Every Jew desperate, sunken-cheeked, skinny as a rake, a number branded on his arm, agued with sores, shoes plaided from reeds, charging with staves and catapults. Having to pulp a Kraut's head like a coconut. Then he'd try to remember what crocuses looked like in spring, and primroses and wild daffodils. Before the charred faces of brother Isaac and Samuel and little Eva . . . But the gaseous stench of cremated bodies kept filling his snotty nostrils.

Close-to, the bleating rising to a mocking din, deafening, like souls moaning in purgatory.

As two hundred elders, cripples, mentally ill, like innocent animals before the blade, necks stretching, caught the fetid stink of the final ignominy inside the lorry, exhaust fumes laying them low. Forever. Or Jewish children seized and flung into a cess-pit to die of suffocation, fear, agony under the weight of even more shrunken bodies flung on top of them.

Past Keeper's Cottage, with its trellises of climbing roses and thatch-hooded eaves of flitting martins.

The Kommandant's villa, Plantage, Kommandantur, Baraken, the Genickschiesstand where S.S. thugs gloated over the heap of stripped corpses and the body clinging to the electrified fence, still putrefying.

Down the sealed road towards Holly Farm. A grey rat darts from cover and scampers across into the ditch, where squat water pipes lie among the nettles.

Wading, crawling through sewers in single file, struggling to keep head, pistol, ammo above the effluent. One bullet, one German! White over red armbands. Stench unbearable, all-pervasive, as if diarrhoea were the stuff of life. Candles guttering. Air, must have fresh air! Open the manhole cover! No! No! No! Listen to the stamp of cleated boots above! Shrill, piercing cries of child cradled by staggering mother. Kill that kid or Krauts will hear! Mother hysterical. The A.K. muttered curses but merely crawled on through the sludge. Muted sounds of gurgling sewage. Rhythms of heavy breathing. And that stench, the almighty stench.

Across the hedgerows and splashes of poppy sprawls the town tip. Pyramids of earth, mounds of junk, wrecks, cardboard coffins.

Old Town, '44. Bowels of tenements where civilians and wounded hid blocked by rubble, by fire, by dust. Walls warm as ovens so you could no longer lick the moisture. Wounded groaning on grimy mattresses on floors, in corridors. A baggy-eyed, taut-lipped young medic bent over a messenger girl. Flashlight in hand. And handsaw. To amputate a leg. She was a mere fifteen. Or thirteen? She had crawled under German fire to a garden to pick flowers for the maimed. They were national heroes, she whispered. Gold braids stiffened with blood and dirt. No anaesthetic. She screamed and screamed. Till consciousness faded. A shell-bursting hell of explosions approaching the basement. Walls trembled and shook. Then one deafening blast and quake and overwhelming rush of air. The flickering light of the candle died. The medic's flashlight barely visible through the pall of dust. Head always bowed, he continued to saw.

Running hard downhill . . .

Row upon row of corpses in shallow graves around public squares, a cross of sticks in their hands, a towel or snippet of uniform over their faces, identification papers in a sealed bottle.

Hard on your heels, almost out of control, pain stabbing your side, growing pain. Running faster for more pain and more. Down towards the distant sea. Legs, arms charging mad, flailing. Pumping blood.

Running hard. Always running.

Dear Editor,

I read the short, short, short story, 'Dead Eyes', which I have renamed (I hope the author, Mr. Collins, won't mind) 'Gornisht fon gornisht', with disbelief, mounting anger, and finally sorrow. As the saying goes: 'There is nothing worse than a Jewish Anti-Semite'.

Having met Mr. Collins in person, I must note that unfortunately his appearance doesn't resemble the thinish, blondish, and so presumably goyish looks of the protagonist in 'Gornisht fon gornisht'. So one can well imagine the poor author as a schoolboy in Carlton, or Fitzroy, or some other educational institution, attended by the Yiddish-ignorant, Anglo-Jewish youth, having been subjected to anti-Semitic remarks, or worse. One can imagine and sympathise.

However, as a subscriber, and sometimes contributor to the M.Ch., let me in the name of the majority of the Melbourne Jewish Community most strongly protest against the remarks and implications voiced in this otherwise really insignificant piece of literary endeavour.

I protest against the picture of the money greedy, diamond examining and Streicher-like portrayal of the Shylock-Jew, the intruder, who arrived 'here' after the war and sits in his plush living-room with the photographs of his relatives who went up the chimneys in Poland and Germany, prominently displayed 'as though they had all died honourable deaths'.*

How dare Mr. Collins! Isn't he ashamed, he of the Anglo-Jewish, Australian-born, concentration camp spared, background.

I hope you will publish this letter. I think it had to be said.

Yours faithfully,

SARA LIEDER

* What is an honourable death to this Albion-Judean of the Gallipoli bungle tradition?

DAVID HUNTER has spent some considerable time in Israel. He writes: ". . . of all the countries I have visited, I found that its people, history, religions were the most interesting and starkly beautiful that I have witnessed anywhere. As a non-Jew, as an outsider, as the poem suggests, I hope I have portrayed some of that beauty, tinged with a resigned sadness for the continuing situation".

TO THE FISHERS OF DREAMS

The Moon is alive
In the morning,
And the Sisters are pale
In the midday Sun.
They shuffle in black,
Hands hidden in their habit,
To devotions
At the church on the hill;
It is a pock-marked, shell-shocked spirit
From a thousand Crusades;
Gallilee has not given up
To the fishers of dreams.

There is a wedding in Tiberius today,
As I sit outside the Cafe,
My day of rest,
My hands calloused from the labour in the fields;
My book is closed on the table,
My coffee arrives steaming,
My bread is broken.

I hear the Jews laughing as they dance in the distance,
Having taken their vows.

And the fat cats at the dustbins,
Well fed when the nets are taken in,
Lick their paws,
And sometimes send the bin lids
Clattering down the cobbled street.

The tethered donkey is sometimes surprised.

A small boat makes wake
Toward the jetty,
The motor idling;
The helmsman avoiding the blaze of the Sun
Beneath a partially furled sail.

Abraham closes his butcher's shop,
And the grocer yawns for siesta's
Cooler cloisters.

The heat bends the air
On the West bank,
So that the distance shudders.

Jordan is full to the Red Sea.

The heat from the engines overhead
Cut a swathe through the twisted air;
A deafening salvo
As the jets dive
On the Golan heights;
And the war goes on,
As the wedding continues
And the music grows louder
And the Sisters surrender
And the sailors come home.

My coffee grows colder in a china cup,
And I open my book,
Reclining,
In a chair,
In the shade.

FROM THE RESISTANCE

by Yvonne Fein

These are not heroic days for us.
We cannot draw swords
And fight side by side
Yehudah and his brothers;
Nor select stones and shaft them
Thru' slingshots at foes
More powerful than brave,
Therefore doomed.

We can walk or be made march
Holding children,
Or we can hide, cringing
In the darkness of cellars . . .
Kiss the baby's forehead
As he suckles at your breast,
His hand clenched 'round your finger
May one day wield a gun.

Hold your anger, nurture it,
Like the life from your womb.
It is your only weapon
In these days of anguished terror.
And later when the voices rise
In a unison of denial
Your voice must be heard
As a testimony to pain.

Waters ceased to part long ago,
As did bushes spontaneously to combust.
But 'vengeance is mine' saith the Lord
And one day a reckoning must come.

BOOK REVIEW — by Dr. Rodney Gouttman

ABSOLUTION NEEDED

Edmund Campion, **Rockchoppers — Growing up Catholic in Australia,** Penguin, 1982.

W. K. Hancock, **Perspective in History,** Dept. of Economic History, Research School of Social Sciences, The Australian National University, 1982.

It is rare to find the Holocaust a subject of concern in mainstream Australian non-fiction. Perhaps because of the 'tyranny of distance' in terms of both geography and culture, it has been usual for Australians to call upon British interpretations of the events that led to, and were intimate in, World War II. However, as Lucy Dawidowicz has so poignantly demonstrated in "The Holocaust and the Historians", most British and even American historians have failed to grant the Holocaust the place in recent history it demands.

Two texts recently published in Australia do have small sections devoted to the Holocaust. The first of these is Father Edmund Campion's **"ROCKCHOPPERS — GROWING UP CATHOLIC IN AUSTRALIA",** whose chapter "Catholics and Jews" is an apologia designed to exonerate Pope Pius XII from the charge that he stood quietly by while millions of Jews and others, including many of his own clergy, were butchered by the Nazi death machine. His silence is justified on pragmatic political grounds that he knew German Catholics would resent any criticism of Hitler, and thus it would have been foolish to endanger both the Church in Germany and the German-Papal Concordat of 1933.

Campion suggests that the Holy See, as a political institution, is subject to all influences that are experienced by such an entity especially the desire to maintain itself at all cost. This could be accepted for the Catholic Church if not for one very important fact — that it, through the aegis of its leader, claims to be the ultimate authority on moral issues in this world. Indeed, it is on this moral plane that the weakness in Campion's defence is revealed. If the silence had been planned to protect the persecuted from further outrages, then it might have had some moral basis. However, evidence does not support any such motivation.

Nowhere does Father Campion explain why German Catholic Church leaders, with some notable exceptions, were very willing to follow the Fuhrer's anti-Jewish programme. An attempt to hide behind the cassock of Vatican II's "Declaration on the Relationship of the Church to Non Christian Religions", in which the Jews of the modern era have been belatedly released from the bonds of Deicide, can not replace important moral questions concerning the silence of Pope Pius XII.

The second of the books is W. K. Hancock's **"PERSPECTIVE IN HISTORY".** In his chapter "Jews and Christians", this eminent Australian historian seeks to assess the role of certain Christians in contributing to the historical atmosphere that led to the Holocaust. He feels particularly uneasy with Hitler's claim that Nazi anti-Semitic practice was but a realisation of anti-Jewish Christian theology. Despite Hancock's passionate desire to sever the many anti-Semitic demagogues over the centuries from the Love theology of his Church, he is unable to argue away the fact that Christian teaching inspired the building of the pyres upon which Jews were burned.

In this chapter, one senses that Hancock is seeking absolution for guilt that, as a practising historian of the time, he cared little about events in Germany in the 1920s and 1930s, and so failed to correctly read Hitler's intentions. He is annoyed by revisionist histories which attempt to portray Hitler as nice or simply misjudged. His attack on such pernicious works allows him to follow in the path of men such as Martin Niemoller, Dietrich Bonhoffer, and the Roman Catholic Bishop Preysing of Berlin, whom he admires in retrospect.

Hancock also reflects on the existence of the State of Israel, to which Father Campion's Catholic Church has steadfastly refused diplomatic recognition. He suggests that the Holocaust made Israel the lodestar of modern Jewry. While Israel claims an overwhelming place in the contemporary Jewish cosmology, the centrality of Judaism can not be set aside so easily.

Neither of the two chapters introduce anything substantially new. What is of interest is the continuing problem that the Holocaust creates for two committed Christians, one Catholic and the other Protestant.

"SALUTE TO YOUTH"

by Janka Abrami

Not by bread alone will humanity survive
he cried, fists clenched, dark eyes ablaze,
a worrier in all his youthful glory
challenging his peers to fight
for what is right!
We'll change the world, watch out!
We won't stand idle like you did
without word or care, watching silently
while the wretched of the world were dying.

I didn't answer. I had no quarrel with youth.
But my heart ached. For him, for me
for half forgotten memories
of another country, another town
when I stood before my father
as he stood before me now
and I called in my youthful glory
in another language, another tongue:
We'll change the world. Watch out!

"DEAD FLOWERS"

by Janka Abrami

They brought him from the bunker
back hunched, skin shrivelled
sunken eyes squinting
limbs dry;
an old man-survivor
at the full age of twelve.

A drink of water dulled his hunger
stilled his thirst
reassured him.
He lifted his bony hand to shade his sight
and in a crackling voice he asked:
"Didn't all the flowers die?"

Now at fifty he is young
skin smooth
muscles tight
eyes are sparkling
as he laughs and frolics
with the children of his son.

Only flowers make him cry.

"LAST LULLABY"

by Janka Abrami

(In memory of my sister and her child.)

She saw the chimneys belching smoke
and the black clouds above
covering the world with a blanket of doom
obscuring the picture of God.
She held on to her mother
the terror in her eyes
distorting the four year-old face
with ancient wisdom.
I don't want to go in there for a shower
she cried, I don't want to go!

Shash . . . my pet, don't cry
the water won't be cold
and I'll hold you tight
the woman soothed her child
as they walked into the concrete cage.
She couldn't see the chimneys anymore
nor the dark clouds above
nor did she hear the moans
and "Shma Israel!" of others
as she snuggled close to her mother

All she heard was the loving voice
whisper the last lullaby of Auschwitz:
Shash . . . my darling, shash . . .

JANUSZ KORCZAK, REFLECTIONS

by Maria Lewitt

There was a Polish proverb, or an excerpt from some writing, I am not sure. It was so many years ago that I have forgotten. It went something like:

'There is no time to grieve for roses
when forests are on fire.'

During the Second World War, there lived a man who was in charge of two hundred orphans. And that man, in the darkest hours of the Warsaw Ghetto, paraphrased his proverb and suggested it as a motto of the days to come.

'One has to grieve for roses
when forests are on fire.'

His name was Janusz Korczak.

On leaving the Orphanage, one of his children summed up what the association with Korczak meant to him. He said:

'If not for the Home, I wouldn't know that there are honest people in the world who never steal. I wouldn't know that one can speak the truth. I wouldn't know that there are just laws in the world.'

This is a reason, if not the reason why we remember Korczak forty years after his heroic end.

What was the destiny of this man? What were the forces which dictated to him to live life as he did?

Janusz Korczak was born in 1878. His father was a lawyer, his grandfather a doctor. The family name was Goldszmit. It was an assimilated, well to do intellectual Warsaw family. Young Henryk grew up in an atmosphere of understanding and comfort. When he was twelve, his father became mentally sick and later died. The sickness ruined the family and Henryk tried to help the situation by giving private lessons. Later he studied and graduated as a doctor of medicine. Even during this period he had found time to assist in the poor district libraries.

At the age of twenty he entered a literary competition under the nom-de-plume of Janusz Korczak. His work was singled out and Korczak adopted the name as his own.

A doctor, a writer, a young man with a social conscience.

He wrote: 'I haven't left the world behind me. It is here with me. I am not here to be loved and admired, but to work, to love and to admire. It is not for anyone to worry about me. It is my duty to worry about the world, the child.' He felt that there were unknown powers concentrating in him. He noted that he had an investigating mind, not necessarily to find the answers, but rather to keep on posing further questions.

No wonder that Janusz Korczak wasn't satisfied to be just a doctor. He practised medicine and used the money he earned to help his less fortunate patients. And he studied, observed, assessed, made notes, which became the life-long practice of his and which he highly recommended to all his students. 'Everything is important', he said, 'and if I wouldn't write it down, I won't remember.'

In pre-First World War period he worked in the Jewish pediatric hospital and kept his normal medical practice. He allowed himself a year and a half leave of absence to further his studies in Berlin, Paris and London. Back in Poland, back to the hospital, work among the poor of Warsaw slums, back to writing. He went twice to summer camps where he worked as a instructor and later became a member of the Society to aid orphans. He took an active part in the project and once the Krochmalna Street orphanage was built he was assigned to take charge of the institution. Thus 1912 marks the beginning of Korczak's life-long vocation.

Two years of hard work and then mobilisation. It was the second one for Korczak, he had already taken part in the Russo-Japanese war of 1905.

A doctor, a healer, a humanitarian was thrown once again into the depth of human madness resulting in endless suffering and degradation.

'I don't know how and what a soldier of a victorious army feels . . .' he reflected.

It must be characteristic of Korczak that he had written 'How to Love a Child' during this time. 'I wrote this book in a field hospital to the accompaniment and cacophony of gunfire, during the war.'

Regarding his own writing Korczak said: 'Once you put the book away and your mind starts reflecting, using your own thoughts . . . only then the book has fulfiled its purpose.' He maintained that as a writer he owed most to Chekhov, 'a great social diagnostician and clinician'.

Korczak grew up to become an individual, he stood aside, never fitting into any existing organisations. 'I never belonged to a political party though they were my tutors in the social sphere.' His needs were modest. A room, a bed, a cupboard, a large desk, books and the right to work in his field.

His education methods were simple, logical and therefore appealing to many. 'To reform the world means that the existing educational system must undergo radical changes,' observed Korczak. He wanted to end the era in which the education of a child was governed, to a large extent, by a whistle and a strap. He wanted children to be treated as an equal to any adult. He was fighting for their right to respect, love and understanding. A principal role of a teacher should be to awaken children's need of self education and motivation. Children should be encouraged to think and reflect, to become self critical. Children must be heard and listened to . . .

Sounds familiar, except that Korczak advocated all this some fifty, sixty years ago.

The Children's Home became something of a testing ground for his methods where children lived within the framework of self government. There was a Law-Court and a Parliament with democratically elected members, different degrees of citizenship assessed by the community, according to the individual's study effort, general behaviour and assistance to the others.

Children were involved in every aspect of work at the Home. They were expected to clean, take part in kitchen duties, assist in the library and also take care of the new arrivals who were to settle in the Home. But there was no elite work there. Korczak made it clear and maintained that there should be no exclusively manual and no exclusively mental work assigned to anyone. Korczak hoped that through these methods, children would be able to better understand themselves and develop respect for the community at large. He recognised the importance of day-dreaming and encouraged his children to express themselves both orally and on paper.

'Oh, I kiss those children with my eyes, thoughts — always questioning: who are you the unknown miracle . . . what possibilities and promises do you hold?', he summed up his attitude. 'I kiss them with my free will, could I be of any assistance to you? . . . I kiss them as an astronomer might kiss some star, which always was, is, and will be there.'

I don't think Korczak was the only one who worked along these lines. He openly admitted that he wasn't an innovator. He rather used the progressive ideas of Pestalozzi, Fabre and Montessori and put them to practice, expanding and adapting them to the individual needs of every child.

I often think why do we remember Korczak, the man who was born over a hundred years ago. He was a man who lived a noble, rich life which came to the end in the most horrific way. I ask myself this question many times, trying to push aside all my life-long admiration for the Man.

To be continued

שמואל בענעט

דער ייִדישער אָנהייב אויפן פינפטן קאָנטינענט

(צום 150־יאָריקן יובל פון וויקטאָריע)

אונדזער קאָנטינענט איז דער ייִנגסטער פון ווייסער קאָלאָניזאַציע. טויזנטער יאָרן איז אויסטראַליע געווען איזאָלירט, באַוווינט פון שוואַרצע איינגעבוירענע, וועלכע מיר רופן אָן „אַבאָרידזשינס". זיי זענען אָן אוראַלטע ראַסע. ווען דער פינפטער קאָנטינענט איז נאָך געווען פאַרבונדן אין איין לאַנד מאַסע מיט ניו גינע און אַזיע.

אין 1988 וועט געפייערט ווערן 200 יאָר פון ווייסער קאָלאָניזאַציע. היי־יאָר פייערן מיר 150 יאָר אַנטשטייאונג פון וויקטאָריע. דאַרפן מיר דאָ אונטערשטרייכן, אַז ייִדן האָבן געשפילט אַ באַדייטנדע ראָלע אין דער אַנטוויקלונג און פראָגרעס אין זייער ניי־אַדאָפּטירט לאַנד.

אין דעם ערשטן פלאָט פון ענגלאַנד מיט פאַרשיקטע „קאַטאָרזשניקעס" זענען געווען 8 (אַכט) ייִדישע „קאָנוויקטס". שפעטער, מיט אַנדערע פלאָטן פון ענגלאַנד, זענען אָנגעקומען הונדערטער ייִדישע פאַרשיקטע.

מיר דאַרפן נעמען אין אַכט, אַז אין יענע צייטן איז דער ענגלישער שטראָף קאָדעקס געווען זייער אַ שטרענגער. פאַרן קלענסטן פאַרברעכן האָט מען באַקומען 7 יאָר פאַרשיקט צו ווערן קיין אויסטראַליע.

מיר האָבן פאַר זיך אַ רייכע פאַרשידנאַרטיקע געשיכטע וועגן ייִדישע „קאָנוויקטס" און זייערע פאַמיליעס וועלכע זענען שפעטער געקומען אַלס פרייע עמיגראַנטן. פאַר גרעטער אויפפירונג האָט מען די אַרעסטאַנטן באַפרייט. טייל פון זיי זענען געוואָרן רעפאָרמירט, זיך באַזעצט און געפירט אַ נאָרמאַל לעבן און אַ טייל פון זיי זענען ווייטער אָנגעגאַנגען מיט זייערע פאַברעכערישע קאַריערעס אַלס גנבים, פאַסערס, רויבערס און אַפילו באַנדיטן. די אַ. ג. „בושרענדזשערס".

עס איז פאַראַן אַ היסטאָרישע ליטעראַטור וועגן יענע צייטן, געשריבן דורך הרב מ. גאָלדמאַן א. נ. „ייִדן אין וויקטאָריע אין 19טן יאָרהונדערט", ווי אויך פון ראַביי לעווי און ד"ר בערגמאַן א. נ. „ייִדישע קאָנוויקטס און סעטלערס אין 1850־1788".

אין דער 10 בענדיקער אויסטראַלישער ענציקלאָפעדיע איז אינעם 5־טן באַנד פאַראַן אַ קאַפיטל וועגן ייִדן אין אויסטראַליע, אילוסטרירט מיט בילדער און סטאַטיסטיק. אויף די זייטן 132 ביז 135 געפינט זיך אַ קאָנדענסירטע געשיכטע און אַלגעמיינער איבערזיכט וועגן ייִדישן צושטייער אין אַנטוויקלונג און אויפבוי פונעם לאַנד.

צווישן אַנדערע איז דאָרטן פאַראַן אַ מיינונג, אַז די ייִדישע באַפעלקערונג האָט זיך נישט פאַרגרעסערט דורך אַ נאַטירלעכן צוווּקס נאָר אַ דאַנק אימיגראַציע נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה.

די ערשטע צענזוס ציפערן ווערן אָנגעגעבן פון 1871. דאַן זענען געווען 7000 ייִדן. אַ טייל פון זיי ייִדישע „קאָנוויקטס". אין 1891 איז די צאָל געווען 14 טויזנט. דאָס האָט געהאַט צו טאָן מיטן גאָלד־אַנטדעקן, ווען די באַפעלקערונג האָט זיך פאַרגרעסערט דרייפאַכיק, צוליבן מאַגישן כוח פון גאָלד־אַנטדעקונג אין וויקטאָריע.

אין נ.ס.וו. זענען ייִדישע פאַרשיקטע אָנגעקומען אין 1788. דער ערשטער מנין איז אַנטשטאַנען אין 1817, צוזאַמען מיט דער חברה קדישא. ענגלישע ייִדן האָבן זיך גרופירט אַרום זייערע סינאַגאָגעס. בכלל ווערן אין דער ענציקלאָפעדיע אויסגערעכנט אַלע סינאַגאָגעס אין מעלבורן און סידנעי. אָבער ווייניק וועגן וועלטלעכע ייִדישע אָרגאַניזאַציעס און אינסטיטוציעס.

וועגן ייִדן אין וויקטאָריע, באַזונדערס מעלבורן, זענען דאָ 6 זייטן. עס ווערט דאָרטן אָנגעגעבן וועגן סינאַגאָגעס און די „קאָנגרעגיישאָנס". דער ערשטער מנין אין מעלבורן איז געגרינדעט געוואָרן אין 1839, אין הויז פון מר. לאַזאַרוס, שפעטער פאַרוואַנדלט געוואָרן (אין 1844) אין אַ סינאַגאָגע א. נ. „שארית ישראל", וווּ דער ערשטער ראַביי איז געווען רעווערענד משה רינטעל פון ענגלאַנד.

אין 1855 איז אויפגעבויט געוואָרן אַ סינאַגאָגע אין בערק סטריט, סיטי, וועלכע האָט עקזיסטירט ביז 1930, ווען מען האָט די שול איבערגעטראָגן אין סט. קילדאַ ראוד. דאָס איז די היינטיקע פרעכטיקע טורעק שול.

די קהילות אין בענדיגאָ, באַלאַראַט, דזשילאָנג וועלכע ווערן באַשריבן — עקזיסטירן שוין היינט מער נישט. זיי זענען אַנטשטאַנען אין די צייטן פון גאָלד־פיבער, ווען אַ סך ייִדן האָבן זיך דאָרטן באַזעצט, אָבער ווי נאָר דאָס גאָלד האָט זיך אויסגעלאָזט, זענען ייִדן אַוועק, איבערלאָזנדיק די סינאַגאָגעס אויף הפקר.

פנחס גאָלדהאַר ע"ה באַשרייבט אַזאַ שול אין זיין בוך „דערציילונגען פון אויסטראַליע". אין דער ענציקלאָפעדיע ווערט אויך באַשריבן די אַמאָליקע ייִדישע קהילה אין שעפערטאָן, וועלכע האָט פאַרמאָגט עטלעכע הונדערט ייִדישע פאַרמערס, אַ שול, אַ רב, אַ שוחט און אַ חדר.

אַ באַזונדערן פלאַץ פאַרנעמט טאַסמאַניע וועלכע איז אַמאָל געווען אַ גרויסע און רייכע קהילה, מיט אַ רב, שוחט, חזן. שוין אין יאָר 1845 ווען מעלבורן איז געווען אַ קליינע קהילה. אין האָבאַרט געפינט זיך די ערשטע ייִדישע שול געבויט אין 1840. עס ווערט אויסגערעכנט דער צושטייער פון ייִדן צום פאָליטישן און עקאָנאָמישן לעבן. די פערזענלעכקייטן פון מאָנאַש, אייזיקס, סאָלאָמאָן, קאָהענס און נייטאַנס.

עס ווערט דערמאָנט ד"ר י. נ. שטיינבערגס פראָיעקט וועגן באַזעצן ייִדן אין קימבערלעי (אויף זייט 134). אין 1939 איז ער געקומען קיין אויסטראַליע אַלס שליח פון די „פריילאַנד ליגע" אין לאָנדאָן. זיין מיסיע איז אין אָנהויב געווען דערפאָלגרייך, אָבער אין 1944 האָט די פעדעראַלע רעגירונג אין קאַנבעראַ אָפגעוואָרפן דעם פראָיעקט פון ייִדישע קאָלאָניזאַציע אין קימבערלעי, אַ רייכע פרוכטבאַרע געגנט אין מערב־אויסטראַליע.

הערשל באַכראַך

„די שטערן פון מעלבורן"

(צו דער נייער אויפפירונג פון מעלבורנער יידישן יוגנט־טעאַטער)

מיר פאַרמאָגן אַ פּראָפעסיאָנעלן קדיש־זאָגער נאָך יידיש. זיין נאָמען איז יאָסל בירשטיין אין תל־אביב. געווען אַ מאָל אַ סעקרעטאַר פון דער „קדימה" און לעבט שוין העכער 35 יאָר אין מדינת־ישראל. געווען אַ קיבוצניק, שרייבט אויף יידיש, דענקט אויף יידיש, אָבער „אידייאיש" האָט ער שוין יידיש באַגראָבן... אין זיינס אַ לעצטן מאמר דערציילט ער אַ געשיכטע וועגן אַ שמועס מיט דעם גרויסן בינע־קינסטלער יעקב ווייסליץ ע"ה, געריידט מיט אים אין ישראל, מיט העכער דרייסיק יאָר צוריק, און ווייסליץ זאָל האָבן אים געזאָגט, אַז ער האָט נישט צו וואָס צוריקצופאָרן קיין מעלבורן, ווייל ער האָט שוין נישט פאַר וועמען צו שפּילן יידיש טעאַטער. שוין — אַלץ באַגראָבן...

וואָלט איך וועלן אים איינלאַדן יאָסל בירשטיינען קיין מעלבורן, איצט, מיט דרייסיק יאָר שפּעטער, און ער וועט זען ווי גוט ער האָט געטראָפן מיט זיין נביאות...

די דאָזיקע געדאַנקען זענען מיר געקומען אויפן זכרון, ווען איך בין געזעסן אויף דער פּרעמיערע פון דעם יוגנט־טעאַטער ביי דער „קדימה" און צוגעקוקט זיך צו דער פאָרשטעלונג א"נ „די שטערן פון בראָדוויי". די פּיעסע איז אַן איבערזעצונג פון ענגליש, פונעם שרייבער ניל סיימאָן, אין דער איבערזעצונג פון דער אינטעליגענטער קולטור־טוערין אונדזערער, דאָבקע אַפּעלאָוויטש. די פּיעסע איז געשפּילט געוואָרן אין די ענגליש־רעדנדיקע לענדער, געמאַכט אין אַ דערפאָלגרייכן פילם און איז גוט באַקאַנט אין דער טעאַטער־וועלט. דער יוגנט־טעאַטער האָט די פּיעסע אַ נאָמען געגעבן „די שטערן פון בראָדוויי" און, לויט מיר, אַ צוגעפּאַסטער נאָמען.

צוהערנדיק זיך צו דער פּיעסע און זעענדיק די מאָדערניסטישע אויפפירונג אירער, מוז מען געבן גרויסע אָנערקענונג די אָנפירונג פונעם יוגנט־טעאַטער, און דעם רעזשיסער פון דער פּיעסע איצל אַפּעלאָוויטש. זיי ווייסן ווי צו אַראַנזשירן היינטיקע צייטן אַ פּיעסע, ווי אַוועקצושטעלן די באַזונדערע אַרטיסטן, און דער עיקר ווי אַזוי אויסצונוצן דעם צוגאָב־פּערסאָנאַל, וואָס מאַכט דעם איינדרוק, אַז אין דער שפּיל נעמט אָנטייל אַ גרויסער אַנסאַמבל.

די דריי הויפּט־שפּילער: הענרי נוסבוים, יאָסל טיגעל און לייבל גריפּענבערג האָבן באַוויזן, אַז נישט זייענדיק קיין פּראָפעסיאָנעלע אַרטיסטן, האָבן זיי געקענט אַרויסברענגען אויף אַ פּינקטלעכן אופן די כאַראַקטעריסטישע טיפּן פון די צוויי עלטערע אַרטיסטן, וועלכע האָבן שוין צוריקגעצויגן זיך פון אַקטיוון טעאַטער־שפּילן, לעבן זיי זייער אינערלעך לעבן נאָך מיט טעאַטער און חלומען זייערע נאָסטאַלגישע חלומות פון אַמאָליקער גלאָריע. דאָס שפּילן פון אַלע דריי איז געשטאַנען אויף אַ הויכער מדרגה און דער עולם האָט מיט רעכט זיי אויפגענומען ענטוזיאַסטיש, אַזוי ווי זיי האָבן דאָס פאַרדינט.

אָבער דער עיקר געווינס פון דער איצטיקער אויפפירונג באַשטייט אין דעם, וואָס דער יוגנט־טעאַטער האָט דערמיט זיך אַוועקגעשטעלט ווי אַ פּערמאַנענטע אינסטיטוציע אין אונדזער שטאָט. זייערע פריערדיקע אויפפירונג: „אין צוויי וואָכן אין כנרת" (מיט דער הילף פון צבי שטאָלפּער); מאַנגערס „מגילה־לידער" און „דער פּרייז" (רעזשיסירט און אָנטייל פון דער יונג־פאַרשטאָרבענער פייגעלע מאָקאָטאָוו; דאַן „אַנאַ פראַנק", אין דער רעזשי פון שמואל סלוצקי, זענען דאַן זייער גוט אויפגענומען געוואָרן דורך דעם היגן יידישן עולם.

אַרום דעם יוגנט־טעאַטער האָט זיך אויסגעבילדעט אַ גרויסער קרייז פון יונגע מענטשן, כמעט אַלע קינדער פון די היגע יידיש־שולן (י. ל. פּרץ און שלום־עליכם). דאָס איז דער בעסטער באַוויז, אַז אונדזער אַרבעט איז נישט געגאַנגען לאיבוד; אַז עס האָט זיך דאָך געשאַפן אַ געזונטע אינטעליגענטע גרופּע פון יידישער יוגנט, וועלכע וויל בלייבן אין אונדזער יידישן לעבן, און טאַקע אויף מאַמע־לשון יידיש. פאַר דעם אַליין קומט זיי אַ יישר־כוח און זיי האָבן פאַרדינט אונדזער ליבע און אָנערקענונג.

אין דעם שפּיל־אַנסאַמבל נעמען אָנטייל: הענרי נוסבוים און לייבל גריפּענבערג, ווי די צוויי אַלטע אַרטיסטן, וועלכע קריגן זיך שוין אַזוי אַרום איינציקע צענדליק יאָר; דער יונגער יאָסל טיגעל, וועלכער שפּילט אויסגעצייכנט זיין ראָל און מאַכט דעם בעסטן איינדרוק אויף דער סצענע. דאַן די גרופּע פון זעקס, וועלכע שפּילן אויס זייער גוט אַ ריי עפּיזאָדן־ראָלן: איצל אַפּעלאָוויטש, שמואל סלוצקי; אַלעקס דאַפנער, הערי בורסטאַן, עסי לוסטיק און ריטאַ בלעק.

און אַרום דער שפּיל זענען באַשעפטיקט אַ גרויסע גרופּע פון יוגנטלעכע, מיט זייערע בלוזעס „די שטערן פון בראָדוויי" — אַלץ צוזאַמען זענען מיר אַרומגערינגלט מיט די „יונגע שטערן פון מעלבורן", וואָס דערוואַרעמען אונדזערע אַלטע הערצער.

מיר דאַרפן זיין צופרידן וואָס מיר האָבן אַ נאָכוווּקס און עס בלייבט אונדז בלויז צו האָפן, אַז זיי וועלן זיך באַווייזן מער רעגולער אויף די ברעטער פון מעלבורנער יידישן טעאַטער, און אפשר אויך מיט אַ יידישער פּיעסע וואָס זאָל אַפּעלירן צום היגן יידישן צושויער, וועלכער איז, ווי באַוווּסט, נישט קיין יונגער.

צוזאַמען מיט דעם דוד הערמאַן טעאַטער האָבן מיר אַזוי אַרום אַ געזונטן קערן פון יידישע אַמאַטאָרן־אַרטיסטן, וועלכער איז אַן אוניקום אין דער יידישער קולטור־וועלט. מעלבורן האָט אַ גוטן גרונט צו זיין צופרידן.

נאָך אַ מאָל — אַ יישר־כוח, יונגע חברה!

אויב אַזוי, דאַרף מען, לחלוטין, נישט זײַן קיין נביא, כדי צו פֿאַרשטיין, וואָס עס האָט איבערגעלעבט דער פּרעמיער פֿון ישׂראל, שמעון פּערעס, ווען אויף זײַן שליאַך צום פּויפּסט דזשאָן פּאָול האָט ער פֿריער באַזוכט דעם טיטוס־טויער.

ער איז זיכער געווען טיף גערירט, ווען ער האָט געוואָרפֿן זײַן בליק אויף די טײַערע כלים פֿון בית־המקדש און אויף דער הייליקער מנורה, וואָס איז אויסגעקריצט אויף דער וואַנט פֿון טויער.

✶

דער וועג פֿון טיטוס־טויער ביז צו דעם פּלאַץ פֿון הייליקן פּעטער, ווו עס איז די רעזידענץ פֿון פּויפּסט — איז אין שטח אַ קלײנער דיסטאַנץ. דער ייִד וועלכער באַזוכט די צוויי פּלעצער פֿילט נישט די דיסטאַנץ — נאָר ער פֿילט דעם אָפּשטאַם, ווײַל זיי האָבן אויף אים, אַרויפֿגעוואָרפֿן אַ שווערן יאָך וואָס פּרעסט אויף אים פֿון דור דורות. ער זעט אַפֿילו נישט קיין סימן, אַז אַפֿילו די, וועלכע וואָלטן געווען בכוח דעם יאָך אַביסעלע גרינגער מאַכן, זאָלן דאָס וועלן טאָן בשלימות. פֿאַרקערט — ס'לאָזט זיך גאָר באַדײַטנדיק מערקן אַ טענדענץ פֿון וועלן שיטערער מאַכן אַפֿילו די שואה טראַגעדיע.

דאָס אַלץ איז באַשטימט געווען אין געדאַנק פֿון פּרעמיער אויף זײַן וועג צום באַזוכן דעם פּויפּסט.

✶

מיר האָבן נישט קיין אויספֿירלעכן באַריכט וועגן דעם שמועס פֿון פּרעמיער מיט דעם פּויפּסט. אַלץ וואָס מיר ווייסן איז, אַז דער פּרעמיער איז אויפֿגענומען געוואָרן לײַטיש, מיט אַלע פּיטשעווקעס...

אָבער פֿון איין זאַך, וואָס פּערעס האָט געלאָזט הערן און ס'איז פּובליצירט געוואָרן אין די צײַטונגען, קען מען דרינגען אַ סך: — „פּערעס האָט גאַנץ קאַטעגאָריש דערקלערט, אַז ירושלים איז די הויפּטשטאָט פֿון ישׂראל און אַלס אַזאַ וועט זי פֿאַרבלײַבן". פֿון דעם לאָזט זיך לערנען אַז די שטעלונג פֿון פּויפּסט צו ירושלים און ממילא צו אונדזער אַלט געליטן פֿאָלק, איז נישט אַזאַ פֿויגלדיקע...

דאָס איז פֿײַנלעך, און אויך אַן אַנטוישונג. ס'איז געווען צו דערוואַרטן — ספּעציעל פֿון דעם פּויפּסט, אַז מען וועט הערן אַ שטאַרק וואָרט קעגן אונדזערע שונאים — און אַ וואַרעם וואָרט פֿאַר דעם מערסטן געליטענעם פֿאָלק וואָס הערט גאָר נישט אויף צו לײַדן.

פֿאַרוואָס עפּעס ספּעציעל פֿון אים? דער פּויפּסט, אַליין אַ געבוירענער אין פּוילן, אַרעסטירט דורך די היטלעריסטן, האָט ער פֿערזענלעך גוט אָפּגעפֿילט דעם טעם פֿון קאָנצענטראַציע־לאַגערן. אויף אים איז נישט שייך צו זאָגן דעם תּירוץ מיט וועלכע אַנדערע „הייליקע" טוען זיך אַרויסדרייען: „מיר האָבן נישט געוווּסט", אַנדערע: „אַז דאָס אַלץ איז איבערגעטריבן".

דזשאָן פּאָול איז געווען אַ לעבעדיקער עדות פֿון די ברענענדיקע צרות וואָס די דײַטשן האָבן פֿאַרורזאַכט אונדזער פֿאָלק און גאַנץ אָפֿט טאַקע מיט דער הילף פֿון פּאָליאַקן — איז פֿאַרוואָס שווײַגט ער און טרעט נישט אַרויס, ווו נאָר ער האָט אַ געלעגנהייט מיט זײַן „איך באַשולדיק"!?

נאָכמער: ווײַל דאָס אַלץ קומט פֿאָר אין אַ צײַט ווען די פּסעוודאָ־געלערנטע ווילן אין גאַנצן צו נישט מאַכן די שואה טראַגעדיע און ווילן ווידער אַמאָל ברענגען צו תּחית המתים דעם היטלעריזם אין אַלע זײַנע שאַטירונגען.

אין דער גאַנצער צײַט פֿון זײַן הויכן אַמט האָט מען פֿון אים נישט געהערט אַ דעצידירנדיק וואָרט וועגן דעם ענין. פֿון פּערעס אַרויסזאָג ווײַזט זיך גאָר אַרויס, אַז דער פּויפּסט שטעלט אונטער אַ פֿראַגע־צייכן ירושלים ווי די הויפּטשטאָט פֿון ישׂראל.

✶

מיר ווייסן, אַז עס איז אַן אָנגענומענע פּראָצעדור, אַז אַ פּויפּסט טוט מען נישט פֿאַרבעטן. ער אַליין באַשליסט ווען און ווו צו פֿליען. ווויל ווי די וועלט. מיר ווייסן, אַז דער פּויפּסט רײַזט און באַזוכט לעצטנס זייער אַ סך. איז, צי איז אים אין גאַנצן נישט געקומען אויפֿן געדאַנק, אַז מען דאַרף אין די רײַזעס אויך אײַנשליסן — ישׂראל?! שליסלעך איז עס דאָך דאָס לאַנד ווו ישו איז געבוירן געוואָרן (זאָל זײַן אַלס ייִד); ער וואָלט פֿאַר אײן וועג געקענט באַזוכן: ירושלים, הר־הבית, כּנרת און אויך זען צי מען גיט, חלילה, נישט קיין עין הרע די 50 טויזנט קאַטאָליקן וועלכע לעבן אין ישׂראל.

מער ווי 20 יאָר זענען פֿאַרבײַ ווען דער פּויפּסט דזשאָן דער 23־טער האָט גערופֿן די צווייטע עקומענישע קאָנפֿערענץ. דאָרט האָט מען באַשלאָסן צו באַפֿרײַען דאָס ייִדישע פֿאָלק פֿון דער באַשולדיקונג פֿון די ישו־קרייצונג. (שוין אײנמאָל אַ טובֿה).

איך בין נאָר וואָס אָנגעקומען קיין מעלבורן פֿון פּוילן. מיר האָט זיך שטאַרק געבענקט צו הערן אַ ייִדיש וואָרט.

דאָס גוטע מזל האָט מיר צוגעשפּילט. די „קדימה" האָט אַראָפּגעבראַכט פֿון אַמעריקע דעם חשובֿן פּראָפֿ. עזריאל נאָקס אויף אַ ציקל פֿאַרלעזונגען. גייט מען הערן. ס'האָט נאָר גענומען געציילטע מינוט און שוין האָט מען זיך געקענט איבערצײַגן, אַז דאָ האָט מען פֿאַר זיך אַ גרויסן תּלמיד־חכם, כ'וואָלט געזאָגט (אויב מען קען זיך אַזוי אויסדריקן), אַ גרויסן קולטור־מאַגנאַט; שווימט אין אַלטער און נײַער העבֿרעאישער ליטעראַטור; אַזוי אויך אין דער ייִדישער און וועלטלעכער. אָט דער תּלמיד־חכם האָט צווישן אַנדערע אויך געהאַט אַ פֿאַרלעזונג וועגן דער עקרמענישער קאָנפֿערענץ וועגן וועלכע איך האָב דערמאָנט.

איך ציטיר (פֿון געדאַנק) עטלעכע ווערטער פֿון זײַן פֿאַרלעזונג. „קיין גרויסע גליקן קען מען פֿון דער עקרמענישער קאָנפֿערענץ נישט דערוואַרטן. די וועלכע וואַרטן דערויף, וועלן זיך אַנטוישן". אוי, ווי גערעכט ער איז געווען!

צי קענען מיר האָבן, אַז דאָס מאָל וועט פֿון דעם פּערעס וויזיט בײַם פּויפּסט אַרויסקומען עפּעס פּאָזיטיווס — הלוואַי יאָ!

י. מ. לעווין

אויף פרעמדע אַקסלען...

(עפּיגראַם)

ס'איז דער שטייגער
פון די,
וואָס אויף כוח שטייגן,
אַרויפצוהיפּן
אויף די אַקסלען פון די שוויַיגערס.

ווען דערשטיגן אַן עוקץ בלויז,
שרייען זיי איבערן גאַנצן לאַנד:
זעט!... איך בין גרויס!...
די פאַרבלענדטע אויגן
קאָנען נישט זען דעם ליגן —
זיי זענען גאָר
אויף פרעמדע אַקסלען דערשטיגן —
און די מידע אַקסלען — — אה — — —
שווייגן — שאַ! —
בעסער שטיל געשוויגן...

בלייכע הענט

באַלאַדע

זיצט אַ שפּינערין און שפּינט
פון אַ טרויער טרער — די פרייד פון מאָרגן.
איר פרילינג לאַנג שוין אָפּגערינט —
דער האַרבסט איז פול מיט זאָרגן.

אַזוי טאָג און טאָג, נאַכט און נאַכט.
זי זוכט איר גורל אין געוועב,
שפּינען בלייכע פינגער באַזאַכט —
און די צייט שוועבט איר שוועב.

פאַרשפּונען שוין די שוואַרצע האָר —
בלייכע פינגער מיט התמדה שפּינען;
אין יעדן קנופּ זי זוכט איר וואָר —
וועט זי נאָך איר גליק געפינען?

זי זוכט סימנים אין די קנופּן,
אַ שפּרונג אויפצוקניפּן צער פון וואַרטן,
פאַרוועלקטע בלומען אירע בלייכע ליפּן —
זי שפּינט און שפּינט — אַן אָפּגענאַרטע.

ווייס שוין דער קאָפּ, טריב די אויגן,
די נאַכט שוועבט אַן מיט סומנער ברומען —
מיניעט ס'געוועב אַ רעגנבויגן —
אין טויש פאַר גליק וואָס נישט געקומען.

אַצינד זי וועבט אַ לאַנג ווייס קלייד —
דאָס אַלטע פאַסט נישט פאַר דער לאַנגער נאַכט.
אַ טרער פאַרזיגלט נישט דערלעבטע פרייד —
זקנהשע פינגער שפּינען באַזאַכט.

זיצט די שפּינערין און שפּינט
צווישן אירע בלויע ווענט.
פון די שטערן שלווה רינט
איבער שטילע, בלייכע הענט.

א. זילבער

פון טיטוס־טויער ביז דער רעזידענץ פון וואַטיקאַן

ס'איז מיין טיפסטע איבערצייגונג, אַז יעדער ייד, וועלכער פאַרמאָגט נאָר דעם מינימאַלסטן חוש פאַר געשיכטע — לעבט איבער אַן אינערלעכן ציטער, ווען ער דערנעענטערט זיך צו דעם טיטוס־טויער אין רוים. דער ציטער שטייט שוין מיט אונדז, כמעט, 1900 יאָר.

דאָרט האָבן טיטוס און אַספּאַסיאַנוס געפייערט זייער נצחון איבער יהודה און איינגעאָרדנט פאַרוויילונגען צוליב זייער טריומף איבער ירושלים.

700 געפאַנגענע יידן פון דער שענסטער יוגנט זענען דאָרט אהין טראַנספּאָרטירט געוואָרן: אין דער שפּיץ פון די געפאַנגענע זענען געווען די צוויי יידישע קנאים־העלדן:

שמעון בר גיורא און יוחנן פון גוש חלב. דער ערשטער איז פאַראורטיילט געוואָרן צום טויט — דער צווייטער אויף אייביקע תפיסה.

דאָס אַלץ איז געמאַכט געוואָרן בכדי צו וויזן פאַר די רוימער די פּראָצעסיע פון די יידישע שקלאַפן.

די רוימער האָבן זיך, אָבער, נישט צופרידן געשטעלט בלויז מיט דעם מענטשן־מאַטעריאַל. זיי האָבן אויך צוגערויבט די בעסטע און שענסטע כלים פון בית־המקדש: דעם גאָלדענעם טיש; די מנורה מיט די זיבן צווייגן און אַ ספר תורה.

די אַלע טייערע חפצים פון בית־המקדש זענען דערנאָך איינגעזאמלט געוואָרן אין אַ פּאַלאַץ — אויפגעבויט פון אַספּאַסיאַנוס און טיטוס — וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען „געטין פון שלום".

ס'איז דעריבער גאָר נישט שווער צו פאַרשטיין, אַז יעדער ייד, וועלכער שטעלט נאָר זיין פוס אויף דעם אָרט, זאָל אים באַגלייטן אַן אינערלעך געפיל פון אומרו; און אין זיין געמיט פיבערט אַ ציטער פון אַ צאַפּלדיקער טראַגעדיע וואָס אונדזער פאָלק האָט איבערגעלעבט אין יענע צייטן.

★

מ׳האָט געקענט זאָגן, אַז זיי זענען געבוירענע דייטשן, כאָטש אשר איז געבוירן געוואָרן אין קיבוץ „יד מרדכי״ און דוד אין קיבוץ „המפיל״ נישט ווייט פון חדרה.

זיי, אשר און דוד, זענען געוואָרן פריינטלעך מיט דעם רעדאַקטאָר פון דער נעאָ־נאַצישער טעגלעכער צייטונג „דייטשישע סאָלדאַטען צייטונג״, ווו זיי האָבן פון צייט צו צייט אויך געשריבן בריוו אין רעדאַקציע און זיך אונטערגעשריבן האַנס וואַגנער פאַר אשרן און ווילי בראַון פאַר דודן.

עס איז זיי געלונגען אַריינצודרינגען אין די נעסטן פון דער נאַצי־באַוועגונג, זיך דאָרטן גערעכנט פאַר חשובע געסט אויף די נאַצי־פאַרזאַמלונגען און טאַנץ־פאַרוויילונגען. זיי האָבן געמאַכט באַקאַנטשאַפט מיט די נאַציס און געהיימערהייט פאָטאָגראַפירט די נאַצי מאַסן־מערדערס. זייערע „פריינט״, די נאַציסטן, האָבן פאַרנומען בכבודיקע שטעלעס און זיך געפילט זיכער, אַז קיינער וועט זיי נישט שטעלן פאַר קיין שום געריכט.

אַ דאַנק אשרן און דודן איז דער ברוך ראַזענטאַל־צענטער געוואָרן רייכער מיט עטלעכע צענדליק קאַרטאָטעקעס פון נאַציס, וועלכע דער צענטער האָט יאָרן לאַנג געזוכט.

די צוויי נאַצי־יעגערס האָבן, מיט אַ צייט צוריק, געוואָרפן אַן אויג, זיך פאַראינטערעסירט מיט די הערן וואַלד און אַנקער און אָנגעהויבן זאַמלען מאַטעריאַלן וועגן זיי. אויף אַ פאַרזאַמלונג פון די נאַציס האָבן זיי זיך צוגעקוקט צו די פּנימער פון די צוויי הערן און באַמערקט, אַז זיי האָבן זיך געלאָזט מאַכן קאָסמעטישע אָפּעראַציעס.

זיי האָבן געדונגען אַ וווינונג אויף דער פּרינץ לודוויק שטראַסע נומער 14 אין מינכען אויפן ערשטן שטאָק. דאָס איז געווען אַנטקעגנאיבער דעם הויז אויף פּרינץ לודוויק שטראַסע נומער 17, ווו הער וואַלד האָט געהאַט זיין אַפּאַרטמענט.

דוד און אשר זענען שוין לאַנג געשטאַנען ביים פענצטער און אָבסערווירט די געסט, וואָס האָבן וויזיטירט דעם הער וואַלד און אויך וואָס עס טוט זיך אין הער וואַלדס צימער. כאָטש אַ דינע פאָרהאַנג האָט פאַרשטעלט, דאָך האָבן זיי געזען די באַוועגונגען אין דער וווינונג. זיי האָבן אויך באַמערקט, אַז אַן אָפטער גאַסט ביים הער וואַלד איז געווען דער הער אַנקער, וועלכן די נאַצי־יעגערס האָבן אויך געזען אויף די פאַרזאַמלונגען און טאַנץ־פאַרוויילונגען, ווו נאָר נאַציס האָבן געהאַט אַריינגאַנגס־דערלויבעניש.

אין אַ געוויסן טאָג האָבן די צוויי נאַצי־יעגערס באַמערקט, אַז אויף דער וואַנט אין וואַלדס וווינונג דירט זיך עפּעס, ווי שוואַרצע שאָטנס וואַלטן געטאַנצט, עס האָט אויסגעזען, ווי עס וואָלט דעמאָנסטרירט געוואָרן אַ פילם. אין דעם טאָג האָט הער וואַלד געהאַט עטלעכע געסט, וועלכע ער האָט פאַרווילט. אַ דינע ווייסע פאָרהאַנג האָט געשטערט צו זען וואָס פאַראַ פילם הער וואַלד האָט געוויזן זיינע געסט.

עטלעכע וואָכן שפּעטער האָבן די צוויי ישראלים באַמערקט, אַז אַ גרופּע נאַציס, וואָס זיי האָבן שוין געקענט, מיט זייערע ווייבער און קינדער, וויזיטירן דעם הער וואַלד. אין קורצן האָט הער וואַלד געוויזן דעם פילם, ווייל אויף דער וואַנט האָבן זיך באַוויזן די באַקאַנטע שוין שאָטנס. כאָטש די דינע ווייסע פאָרהאַנג האָט געשטערט גענוי צו זען, נאָר דאָך האָבן זיי, מיט דער הילף פון דער שטאַרקער לאָרנעט פעסטגעשטעלט, אַז דער פילם, וואָס ווערט דעמאָנסטרירט איז נישט קיין קאָמעדיע, נישט קיין טראַגעדיע און נישט קיין דראַמע. דאָס האָט אויסגעזען ווי פילמירט אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער. דאָס האָבן זיי פעסטגעשטעלט, ווען די פאָרהאַנג האָט זיך גערירט, מסתמא האָט עמיצער פון די געסט צופעליק פאַרטשעפּעט די פאָרהאַנג. זיי האָבן דאַן געזען עטלעכע פראַגמענטן פון פילם, ווי ס. ס.־לייט מיט רעוואָלווערן, טויטע מענטשן אויף דער ערד, תליות אויף וועלכע מענטשן זענען געהאָנגען.

זיי האָבן ראַפּאָרטירט צום צענטער וועגן דעם מיט אַלע איינצלהייטן און קאָמענטאַרן און דערווייל געוואַרט אויף אינסטרוקציעס פון צענטער.

ב. פורמאַנסקי

אין בונקער

בונקער ווענט, זיי זענען נאַסע,
נישט קיין פענצטער, נישט קיין טיר —
זענען פּנימער דאָרט בלאַסע,
און מיט יאוש אָן אַ שיעור.

איינגעהילטע אין טליתים,
דראַפּען שאָטנס זיך אויף ווענט,
נישט לעבעדיק — און דאָך נישט מתים —
מיט בלוי אָדערדיקע הענט.

שטייט בעל־קורא פאַרן עמוד,
ביי אויסגעבויגענע טריפנדיקע ליכט,
דער פלאַם פון קאָפּשטענדן נר־תמיד —
צאַפּלט אויף זיין פאַרגליווערטן געזיכט.

אויגן פול זענען מיט מורא —
קלאַפּט אַ יעדער זיך על־חטא,
ווי לאַנג נאָך — טייערינקער בורא?
ציטערט זיפץ אין זייער געבעט.

שטייען יידן אין טליתים,
און פאַרברעכן שטאַר די הענט,
שוין אָן כוח פון תעניתים —
שפּאַרן אונטער זיי די ווענט.

אַ מאָנאַט שפּעטער האָט הער בינדער דערהאַלטן אַן אויפפאָדערונג זיך צו שטעלן פאַרן מינכענער קרייז־געריכט אין צוזאַמענהאַנג מיטן ענין וואַלד און אַנקער.

ביי די געריכטס־פאַרהאַנדלונגען האָט הער בינדער געדולדיק אויסגעהערט דעם באַשולדיקונגס־אַקט. די צוויי אַדוואָקאַטן און די ריכטערס האָבן זיך שטאַרק געוווּנדערט, ווען הער בינדער האָט געמאַכט אַן אויסערגעוויינלעכן פאָרשלאַג, אַז ער וועט נישט נאָר אָפּדרוקן אין זיין וואָכנ־שריפט די אויפקלערונג און בעטן אַנטשולדיקונג ביים הער וואַלד און הער אַנקער פאַרן באַשמוצן זיי, ער וועט אַפילו באַצאָלן זיי אַ סימבאָלישן דייטשישן מאַרק יעדן איינעם פאַר די פּסיכישע ליידן, וואָס ער האָט זיי פאַר־שאַפט מיטן אָפּדרוקן דעם אַנאָנימען בריוו פון געוועזע־נעם ס.ס.־מאַן, אָבער אונטער איין באַדינג: אַז די דייטשישע אַמבאַסאַדעס אין די לענדער, וווּ עס וווינען ייִדן זאָלן אַנאָנסירן אין די צייטונגען, ייִדישע און נישט ייִדישע, אַז דאָס קרייז־געריכט פון מינכען זוכט עדות, וואָס האָבן איבערגעלעבט דעם פּויזנער אַרבעטס־לאַגער. אין פאַל, אַז קיינער וועט זיך נישט מעלדן, אָדער אַן עדות וועט נישט דערקענען די הערן וואַלד און אַנקער, אַלס די ס.ס.־לייט פון פּויזנער אַרבעטס־לאַגער — וועט די אויפקלערונג ווערן אָפּגעדרוקט.

דאָס קרייז־געריכט אין מינכען, אונטער דעם פאָרזיץ פון הער קראַמער, האָט באַשלאָסן, אַז דער פּראָצעס וועט פאַרגעזעצט ווערן, ווען נאָר עס וועט זיך געפינען אַן עדות, וואָס האָט איבערגעלעבט דעם פּויזנער אַרבעטס־לאַגער, וועט זיך מעלדן און דערקענען די הערן וואַלד און אַנ־קער...

דער ריכטער האָט זיך נישט געאײַלט מיטן פּראָצעס און איז געווען זייער סקעפּטיש און אויסגעדריקט צווייפל אין אַ באַשולדיקונג, וואָס האָט זיך באַזירט אויף נישט־אונטערגעשריבענעם בריוו.

עס איז אַדורך אַ שטיקל צייט אין דערוואַרטעניש אויף אַן עדות צום פּראָצעס. דער מינכענער קרייז־געריכט האָט באַקומען אַ מעלדונג פון דער דייטשישער אַמבאַסאַדע אין תּל־אָביב, אַז עס האָט זיך געמאָלדן אַן עדות.

די צוויי הערן וואַלד און אַנקער האָבן דערהאַלטן בריוו פון פאָרזיצער פון מינכער געריכט, אַז אײַנגיכן, ווי נאָר דער עדות, וואָס האָט איבערגעלעבט דעם פּויזנער אַר־בעטס־לאַגער, וועט אָנקומען קיין מינכען, וועט זיי ווערן געמאָלדן, זיך צו שטעלן פאַרן געריכט. דער פאָרזיצער האָט דערביי אונטערגעשטראָכן, אַז די צוויי הערן וועלן חס וחלילה נישט אַרעסטירט ווערן און זיי וועלן שטיין פאַרן געריכט אַלס פרייע בירגער.

★

אין סעפּטעמבער 1976 איז געווען אָפּגעדרוקט אין אַ תּל־אָביבער צייטונג אַ מעלדונג פון דער דייטשישער אַמבאַסאַדע, אַז דאָס קרייז־געריכט פון מינכען זוכט עדות אין אַ פּראָצעס קעגן צוויי געוועזענע ס. ס.־לייט, וואַלד און אַנקער, וואָס האָבן געדינט אין פאַרניכטונג אַרבעטס־לאַגער אין פּויזן, אין פּוילן, און זענען פאַרדעכטיקט אין פאַרברעכערישע טאַטן צווישן די יאָרן 1940 און 1944. פאַראינטערעסירטע ווערן געבעטן זיך צו מעלדן צום סעקרעטאַר פון דער אַמבאַסאַדע, הער האַנס בעכער, צווישן 10 און 12 פאַרמיטאָג, אַ חוץ שבת און זונטיק.

גדליה מיעראָוויטש, שוין נישט קיין יונגער מאַן, שוין אַריבער די זעכציקער מיט גוטע בלויע לאַכנדיקע אויגן, האָט נאָכן איבערלייענען דעם אַנאָנס, האָט זיין פּנים זיך אײַנגעגאַנצן געטוישט. מיטאַמאָל זענען פאַר אים אַרויס־געשווומען בילדער פון דער אַלטער היים, אין טיכאַלאַ, אַ קליין שטעטל נישט ווייט פון פּויזן. אַ הייסער צאַפּל האָט זיך געוואָרפן איבער זיינע הענט, עס האָט אָנגעהויבן מיט אים צו טרייסלען, ווי אין קדחת און אַ קאַלטער שווייס האָט אים באַגאָסן. ווי אַ ווייטער חלום האָט זיך געוועבט אין זיין זכרון זיין פאַרגאַנגענהייט אַזוי ווייט און אַזוי נאָענט.

דאָס בילד פון דעם גורל פון זיין ווייב און קינדער און הונדערטער אַנדערע שרעקלעכע רציחות, וואָס עס איז גאָרנישט פאַראַן אַזאַ מענטש, וואָס זאָל קענען אַלץ באַשרייבן, האָבן זיך פאַרקריצט אין גדליה'ס זכרון אויף אייביק.

דער ווילן צו לעבן האָט געטליעט אין יעדן איינעם פון די ייִדן ביז די מינוטן פון זייערע מאַטערנישן. עס איז געמאַכט געוואָרן אַ פּרוּוו צו אַנטלויפן און עס איז געלונגען אַ גרופּע ייִדן זיך אַרויסצורייסן פון לאַגער.

דעם פּלאַן צו אַנטלויפן האָט אויסגעאַרבעט גדליה אַליין. און דאָס איז געווען פּלאַנירט דווקא ביי טאָג, ווייל די וואַך האָט מער געהיטן ביי נאַכט.

★

צוויי יונגע ישׂראלים, נאַצי־יעגערס, וואָס האָבן גע־אַרבעט פאַרן ברוך ראָזענטאַל־צענטער, האָבן זיך פאַראינ־טערעסירט מיט די צוויי הערן וואַלד און אַנקער, דער־מאָנטע אין דעם אַנאָנימען בריוו, וואָס איז פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין דער וואָכנשריפט „די וואַרהייט". דער בריוו האָט געמאַכט אַ גרויסן רושם נישט בלויז אין מינכען, נאָר אויך אויסער מינכען.

די צוויי נאַצי־יעגערס, אשר און דוד, האָבן זיך אויס־געצייכנט אין צענטער מיט דערפאָלג אויסצוגעפינען מאַסן־מערדערס, וואָס האָבן זיך געלעבט אַ רואיק לעבן אין די גרויסע דייטשישע שטעט, פאַרנומען הויכע רעגירונגס־פּאָסטנס, אויך גרויסע ביזנעס־לייט, אַפילו געלערנטע, וועלכע האָבן געפירט אַ בכבודיק פאַמיליע־לעבן און געווען רעגולערע באַזוכערס אין זייערע קירכעס.

דעם דערפאָלג האָבן די צוויי ישׂראלים געהאַט צו פאַרדאַנקען זייער אויסערגעוויינלעכן נישט־ייִדישן אויס־זען און זייער גוטע קענטעניש פון דער דייטשישער שפּראַך. זיי זענען ביידע געווען בלאָנדע מיט בלויע אויגן. זיך גוט אויסגעלערנט די דייטשישע מאַניערן און אין זייער אויפפירונג איז געווען אַזעלכעס וואָס עס פאָדערט זיך פון דערפאַרענע, גוטע נאַצי־יעגערס.

זיי, די ס. ס.־לייט און זייערע געהילפן, האָבן געפּייניקט די אַרעסטאַנטן מיט גרויס הנאה און פאַרגעניגן. מיר דוכט זיך, אַז אין דייטשלאַנד זענען געווען ספּעציעלע שולן פון לערנען פּייניקן מענטשן, ווייל כ׳קען נישט פאַרשטיין פון וואַנען נעמט זיך צו מענטשן אַזאַ חיהשקייט?

אין פּויזנער לאַגער האָבן געדינט 2 ס. ס.־לייט, וועגן וועלכע איך וויל שרייבן אין דעם בריוו און זיי לעבן היינט פראַנק און פריי אין מינכען. די צוויי הערן האָבן אַלץ געטאָן נישט אַרויסצוווייזן קיין צייכן פון מענטשלעכקייט. פאַרקערט, זיי האָבן געשטרעבט איבערצושטייגן אַנדערע אין אכזריות.

זיי זענען היינט זייער געערטע און הויך־געשעצטע בירגער אין מינכען, געאַכטעט אין די געזעלשאַפטלעכע קרייזן און אָנגענומען ווי די סאָציאַלע סמעטענע.

די צוויי געערטע הערן וועל איך אָנרופן מיט זייערע נעמען און באַרוף, אַז קיינער זאָל נישט צווייפלען אין זייער אידענטיטעט: איינער, דאָקטאָר וואַלטער וואַלד, וואָס איז היינט אַ דירעקטאָר פון א פּסיכיאַטרישער קליניק, האָט געדינט אין פּויזנער אַרבעטס־לאַגער אין ראַנג פון אונטערשטורמפירער. דער צווייטער איז אַלבערט אַנקער, אַ דירעקטאָר פון אַ דעפּאַרטמענט אין אויסערן־מיניסטעריום, אויך געווען אין זעלבן ראַנג, וואָס זיין קאָלעגע.

די צוויי ס. ס.־לייט האָבן געהאַט איין זאַך אין זינען: אויסצוגעפינען נייע אופנים פון פּייניקן, שלאָגן, שיסן און הענגען זייערע קרבנות. איך האָב געזען ווי זיי האָבן אַוועקגעריסן קליינע קינדער פון דער מאַמעס ברוסט און צעשמעטערט זייערע קעפּלעך אין דער וואַנט און שפּעטער געשאָסן די מאַמעס.

זיי האָבן מערדערלעך געשלאָגן אַרעסטאַנטן און שפּעטער געהייסן זיי מאַכן גימנאַסטיק ביז זיי זענען געפאַלן אָן באַוווסטזיין. איך האָב געזען ווי די צוויי הערן, וואלד און אַנקער, האָבן אויסגעקליבן פּאַציענטן פאַר פענאַל־איינשפּריצונגען אין האַרצן.

איך האָב געזען ווי זיי האָבן אָנגעטאָן גומענע הענטשקעס און גומענע פאַרטעכער און ווי זיי האָבן געהאַלטן דעם שפּריצער אין האַנט און געהייסן די אַרעסטאַנטן זיך אויסטאָן. איך האָב געזען ווי מ׳האָט די טויטע אַרויסגעטראָגן. צו פאַרווילן זיך האָבן זיי געשאָסן אַרעסטאַנטן פון אַ באַראַק אין דער צייט פון ציילן אין דרויסן.

איך וואָלט געקענט איבערגעבן הונדערטער פאַקטן צו שילדערן אַלע סאַדיסטישע מעשים, וואָס די צוויי היינטיקע „נאָבעל־הערן" האָבן זיך דערלויבט. פאַקטן, וואָס קענען פאַרגליווערן דאָס בלוט.

די צוויי מערדערס זענען אויך געווען ליידנשאַפטלעכע פאָטאָגראַפיסטן. אַלע זייערע פאַרברעכערישע מעשים האָבן זיי פאָטאָגראַפירט און פילמירט מיטן צוועק צו שענקען א מתנה אויב נישט דעם פירער, זאָל שוין זיין הימלערן, צו ווייזן ווי אַזוי זיי האָבן אויסגעפירט אין דער פּראַקטיק, רעאַליזירט דעם פירערס ווילן צו לייזן די יידן־פראַגע. איך בין זיכער, אַז ערגעץ־ווו וועט זיך זיכער געפינען דורך אַ נס אַ לעבעדיקער עדות, וואָס האָט אַדורכגעמאַכט דעם פּויזנער אַרבעטס־לאַגער, וואָס וועט באַשטעטיקן דאָס, וואָס איך האָב אין מיין בריוו געשריבן און אפשר איבערגעבן מער פּרטים וועגן די צוויי מערדערס, וואַלד און אַנקער, און זיי ברענגען פאַר אַ געריכט.

איך שווער פאַר מיין טויט, אַז אַלץ וואָס איך האָב באַשריבן איז ריכטיק.

איך ענדיק מיין בריוו מיט דער האָפענונג, אַז דאָס דייטשישע פאָלק וועט זיך אינגאַנצן באַפרייען פון די רעשטלעך עפּידעמיע, וואָס דעם משוגענעם פאַראַנאָיקער, היטלערן איז געלונגען צו פאַרסמען מיט האַס קעגן יידן.

מיט הויכאַכטונגסוואָל,

דער פאַרשטאָרבענער געוועזענער ס.ס.־מאַן.

★

צוויי וואָכן נאָכן אָפּדרוקן דעם בריוו האָט דער רעדאַקטאָר פון דער וואָכנשריפט „די וואַרהייט" דערהאַלטן צוויי בריוו, כמעט מיטן זעלבן אינהאַלט. זייער פריינטלעך, ווי נאָר דייטשן קענען שרייבן, מיט א ווענדונג צום רעדאַקטאָר הער בינדער. דאָס זענען געווען בריוו פון די הערן וואַלד און אַנקער. זיי שרייבן, אַז אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם אַנאָנימען בריוו פון געוועזענעם ס. ס.־מאַן, וועגן אַ געוויסן וואַלטער וואַלד און אלבערט אַנקער, האָבן זיי גאָרנישט צו טאָן דערמיט און האָבן נישט קיין שום געמיינזאַמס מיט די צוויי פערזאָנען דערמאָנטע אין יענעם בריוו אַלס נאַציס און מערדערס. די צוויי הערן האָפן, אַז אַזאַ אויפקלערונג וועט קלאָר מאַכן דאָס מיספאַרשטענדעניש און דער טעות וועט זיין אויסגעבעסערט.

הער בינדער האָט נישט אָפּגעדרוקט די געגעבענע אויפקלערונג און אַפילו נישט געמאָלדן די דערמאָנטע צוויי הערן, אַז ער האָט פון זיי דערהאַלטן קאָרעספּאָנדענץ.

צוויי וואָכן שפּעטער האָט דער רעדאַקטאָר דערהאַלטן א בריוו פון אַן אַדוואָקאַט, וואָס האָט רעפּרעזענטירט דעם הער וואַלטער וואַלד און כמעט דעם זעלבן בריוו פון אַדוואָקאַט, וואָס האָט רעפּרעזענטירט הער אַלבערט אַנקער, אין וועלכן זיי האָבן זייער פריינטלעך געבעטן דעם הער רעדאַקטאָר, אַז ער זאָל פאַרעפנטלעכן אין זיין פאָפולערער וואָכנשריפט אַן אויסבעסערונג, אַז זייערע קליענטן האָבן גאָרנישט צו טאָן מיט יענע וואַלטער וואַלד און אַלבערט אַנקער, וואָס זענען דערמאָנט אין דעם אַנאָנימען ס. ס.־מאַנס בריוו, וואָס איז געווען אָפּגעדרוקט אין דער וואָכנשריפט „די וואַרהייט".

די צוויי אַדוואָקאַטן האָבן זייער פריינטלעך געוואָרנט און נאָך מער פריינטלעך געדראָט דעם רעדאַקטאָר, אַז טאָמער וועט ער נישט אָפּדרוקן די אויפקלערונג אין צוויי וואָכן, וועט ער דאָס טאָן דורכן געריכט און ער וועט נאָך דאַרפן באַצאָלן געזעצלעכע קאָסטן.

דער רעדאַקטאָר, הער בינדער, האָט איגנאָרירט די צוויי בריוו און זיך נישט וויסן געמאַכט, אַז ער האָט זיי דערהאַלטן, כאָטש די בריוו זענען געשיקט געוואָרן מיט רעגיסטרירטער פּאָסט.

לעאָן אַלשינאַ

פּרינץ לודוויק שטראַסע 17

(פראַגמענט פון אַ דערציילונג)

אין אַ דייטשישער וואָכנשריפט אין מינכען, „די וואָרהייט“, איז אין מאַי 1976, געווען אָפּגעדרוקט אַ בריוו. ס'האָט אים געשריבן אַ געוועזענער ס. ס. מאַן, וואָס האָט געדינט אין דער צייט פון דער 2־טער וועלט־מלחמה אין אַן אַרבעטס און פאַרניכטונגס לאַגער אין פּויזן, פּוילן.

דער בריוו האָט געשילדערט דאָס לעבן און טויט פון טויזנטער יידישע מענער, פרויען און קינדער אין די לאַגערן.

קיין אונטערשריפט איז נישט געווען אונטערן בריוו, ווייל דער מחבר האָט מורא געהאַט, אַז די געוועזענע ס. ס.־לייט און קריגס־פאַרברעכערס אין היינטיקן דייטשלאַנד, וואָס לעבן זיך פראַנק און פריי, זאָלן זיך נישט נוקם זיין אין זיין פאַמיליע.

נאָר נאָך זיין טויט, האָט געבעטן דער אַנאָנימער בריוו־שרייבער, זאָל מען שיקן דעם בריוו אין רעדאַקציע. וואַרשיינלעך האָט אים דאָס געוויסן נישט געגעבן קיין רו.

דער רעדאַקטאָר פון דער וואָכנשריפט „די וואָרהייט“, הער בינדער, האָט מיט גרויס פאַרגעניגן פאַרעפנטלעכט דעם אַנאָנימען בריוו. ער, פערזענלעך, האָט געהאַט אַן אַלטן חשבון מיט די נאַציס, וועלכע האָבן אים געהאַלטן אין בוכנוואַלדער קאָנצענטראַציע־לאַגער דריי יאָר. אים געפיניקט, ביז די אַמעריקאַנער האָבן אים באַפרייט.

דער דאָזיקער בריוו האָט אַרויסגערופן אַ שטורעם אין דער דייטשישער פרעסע און צערודערט די געזעלשאַפטלעכקייט. די פאַקטן, וואָס דער געוועזענער ס. ס.־מאַן האָט געשילדערט אין בריוו, זענען געווען אַזוי שוידערלעך און שרעקלעך, אַז אַפילו די דייטשן וואָס זענען שוין געווען צוגעוווינט צו די אויסגערעכנטע ברוטאַליטעטן, וואָס די נאַציס האָבן פּראַקטיצירט אין די קאָנצענטראַציע־לאַגערן, אויך נאָך דעם אוישוויצער פּראָצעס פון די 26 פאַרברעכער — זענען אויפגעשוידערט געוואָרן.

עס איז אויך געווען אויסערגעוויינלעך דערמיט, וואָס דער מחבר פון בריוו האָט אָנגערופן ביי די נעמען 2 געוועזענע ס.ס.־לייט, וועלכע האָבן געדינט צוזאַמען מיט אים אין איינהייט אין פּויזנער קאָנצענטראַציע־לאַגער. און אַזוי איז געשטאַנען אין בריוו:

געהערטער הער בינדער.

אין די ערשטע שורות פון מיין בריוו וויל איך אונטערשטרייכן, אַז דער פאַקט אַליין, וואָס איך האָב זיך געפונען אין פּויזנער אַרבעטס־לאַגער און דאָס וואָס איך האָב געזען אין די עטלעכע חדשים פון מיין דינסט, האָט מיך געפּלאָגט איבער דרייסיק יאָר. איצט שרייב איך דעם בריוו, כדי זיך צו באַפרייען פון דעם קאָשמאַר, וואָס האָט מיך פאַרפאָלגט אין מיין גאַנצן נאָך מלחמהדיקן לעבן. אַנטשולדיקט מיר, הער רעדאַקטאָר, פאַרן נישט אונטערשרייבן מיין נאָמען אינעם בריוו, דאָס איז דערפאַר ווייל איך וויל נישט שטעלן אין געפאַר מיין פאַמיליע, אַז די נאַציס זאָלן זיך אין זיי נוקם זיין.

איר וועט דעם בריוו באַקומען נאָך מיין טויט.

איך בין געווען מאָביליזירט אין דער ווערמאַכט אין 1940 און מ'האָט מיך גלייך איבערגעפירט אין אַ ס. ס.־אָפּטיילונג, געשיקט מיך דינען אין פּויזנער קאָנצענטראַציע־לאַגער ווו איך האָב געהאַט צו טאָן מיט אַרעסטאַנטן, וואָס מ'האָט מיר געזאָגט, אַז זיי זענען שונאים פון דייטשישן פאָלק.

איך וויל שילדערן איינצלהייטן וועגן די באַדינגונגען אין וועלכע די אַרעסטאַנטן האָבן געלעבט: אַלס רעזולטאַט פון די באַרבאַרישע סאַניטאַרע באַדינגונגען, הונגער, שווערע אַרבעט און פייניקונגען זענען די אַרעסטאַנטן געשטאָרבן נאָך אַ מאָנאַט אָדער צוויי, נאָכן אָנקומען אין לאַגער. אַפילו פרויען זענען געווען געצוווּנגען צו אַרבעטן שווער ווי טראָגן שטיינער און גראָבן קאַנאַלן.

אין פּויזנער אַרבעטס־לאַגער זענען נישט געווען קיין גאַז־קאַמערן און קיין קרעמאַטאָריעס. די אַרעסטאַנטן־יידן האָט מען געשאָסן אויסערן לאַגער און זיי באַגראָבן אין מאַסן־קברים צוזאַמען מיט די געהאָנגענע אין לאַגער.

איך בין זיכער, אַז ביי 20 טויזנט יידן האָבן די ס. ס. אומגעבראַכט אין די עטלעכע חדשים, וואָס איך האָב דאָרטן געדינט. איך, פערזענלעך, האָב נישט אָנטייל גענומען אין די מאַסאַקרעס. איך האָב זיך אַרויסגעדרייט מיט פאַרשידענע תרוצים. און אַפילו געהאָלפן די אומגליקלעכע קרבנות מיט עסן. די אויסגעהונגערטע, אויסגעדאַרטע פּנימער שטייען מיר נאָך איצט פאַר מיינע אויגן, ווען איך שרייב די ווערטער.

מיינע „קאָלעגן“, די ס. ס.־לייט, האָבן מיך געהאַסט, זיי האָבן מיר געזאָגט, אַז מ'האָט מיך געשיקט אַהער, אין דעם לאַגער נישט צו פאַרווילן זיך, נאָר צו שיסן און הענגען יידן.

דער קאָמענדאַנט פון לאַגער, אַ שטורמבאַנפירער, האָט אָנערקענט, אַז איך בין נישט גענוג איבערגעגעבן דעם דייטשישן פאָטערלאַנד און היטלערן אין פאַרווירקלעכן דעם פירערס ווילן צו פאַרניכטן די יידן. ער האָט ראַפּאָרטירט וועגן מיר קיין בערלין. מ'האָט מיך אָפּגערופן פון לאַגער און אַוועקגעשיקט קיין האָלאַנד.

אין דעם לאַגער האָבן געדינט 60 ס. ס.־לייט און דריי מאָל אַזוי פיל אוקראַאינישע און ליטווישע העלפערס, וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט אין גרויסער ברוטאַליטעט, אַבי נישט צו בלייבן הינטערשטעליק פון זייערע באַלעבאַטים.

קוקט מיט פֿאַרשטאָכענע אויגן,
אַראָפּ צו פֿאַרשאָלטענער ערד,
ווו ס׳וויינען טויטע קינדער,
און זיידעס מיט גרויע בערד.

ווו ס׳וויינען טויטע מאַמעס
מיט פֿאַרבראָכענע הענט,
און טאַטעס — אַזוי פֿיל טאַטעס,
אַלע פֿאַרברענטע, פֿאַרברענט.

און ס׳לויפֿן די טויטע טאַטעס,
באַגאָסן מיט מתים שוויס,
זוכן די פּיצעלעך קינדער,
קינדער דערשטיקטע ווי מייז.

קינדערלעך, קינדערלעך, קינדער,
זונען פֿון ליכטיקן מאָרגן,
מיט פֿרישע זאַפּטיקע ליפּעלעך,
ווי מייז האָבן גויים דערוואָרגן.

גויים פֿון דייטשלאַנד, פֿון פּוילן,
גויים פֿון אַלע וועלטן,
אָ גאָט! ווו נעמט מען אַ קללה,
וואָס זאָל זיי אויף אייביק פֿאַרשעלטן.

— ג —

נאָר קומען וועט אַזאַ נאַכט,
ס׳וועט די ערד זיך פֿון אימה צעשרייען,
און ס׳וועלן אַרויס פֿון אָשוויענטשים
טויטע רייען נאָך רייען.

מחנות פֿון טויטע אין רייען,
געשלאָסן אַן אָרעם אין אָרעם,
אַזוי ווי אַ כמאַרע פֿון צאָרן,
וואָס טראָגט אַ פֿאַרביטערטן שטורעם.

און אַ בליץ וועט דורכשניידן דעם חושך,
ווי אַ רויטער חלף פֿון גוואַלד,
און באַלד וועט אַ מוראדיק פֿייער,
אויף שפּענער צערייסן דעם וואַלד.

און ברענען וועלן די פֿעלדער,
די שטעט, די גאַסן, די הייזער,
ביז אַלץ וועט דאָ ווערן פֿאַרשרפֿעט,
און ס׳וועט ניט זיין קיין דערלייזער.

דאָ וועט ניט זיין קיין דערלייזער,
אָשוויענטשים האָט ניט קיין רעטער,
נאָר פֿלאַמען פֿון ווילדע מכשפֿות,
מיט פֿייער צונגען פֿון שפּעטער...

— ד —

און וויסט וועט ווערן אָשוויענטשים,
וויסט ווי אַ פּוסטער סטעפּ,
דאָ וועלן נאָר וואַקסן ביינער,
פֿון שאַרבנס פֿון יידישע קעפּ.

דאָ וועלן נאָר וואַקסן ביינער,
פֿון מאַמעס פֿאַרבראָכענע הענט,
פֿאַרקלאַמערט מיט פּיצעלעך קינדער,
קינדער דערשטיקטע, פֿאַרברענט.

קינדערלעך, קינדערלעך, קינדער,
זונען פֿון ליכטיקן מאָרגן,
מיט שוואַרצע צעפּינקלטע אויגעלעך,
ווי מייז האָבן גויים דערוואָרגן.

גויים פֿון דייטשלאַנד, פֿון פּוילן,
גויים פֿון אַלע וועלטן,
אָ! ניטאָ, ניטאָ אַזאַ קללה,
וואָס זאָל די רציחה פֿאַרשעלטן.

נאָר אַ בראָך וועט קומען פֿון הימל,
מיט בלוט צו פֿאַרשאָלטענער ערד,
ווו ס׳האָבן רחמים געבעטן זיך קינדער,
און זיידעס מיט גרויע בערד.

ווו ס׳האָבן רחמים געבעטלט מאַמעס,
מיט אַ לעצטן פֿאַרשטיקטן געשריי
און אַ וועלט האָט געקוקט און געשמייכלט,
ווינד איז מיר, ווינד איז מיר, וויי.

— ה —

אין אָשוויענטשים ניטאָ מער קיין בלומען
פֿון אַש. דאָ שפּילן זיך קינדער.
אַ מאַמע אין אַ שוואַרצער פּאַטשיילע,
זיצט אייביקע שבעה אַצינדער.

די נאַכט האָט דעם טאָג דאָ פֿאַרשלונגען,
דאָס פֿעלד פֿון שוידער ליגט קאַלט,
ווי שוואַרץ אָפּגעברענטע מצבות,
שטאַרן די פּיענקעס אין וואַלד.

אין הימל פֿון רויך הענגט אַ חופּה,
עמלקס שחיטה מתנה,
און ס׳קוקט דורך אַ וואָלקן אַ זאַטע
פֿון בלוט — אַ רויטע לבנה...

★ די נייעסטע יידישע ביכער;
★ יידישע צייטונגען און זשורנאַלן
פֿון פֿאַרשידענע לענדער — צו באַקומען
אין דער „קדימה"-ביבליאָטעק

ניין. ס'איז נישט פול. עס איז געגאַנגען א צוזאַמענגעדריקטע מאַסע, אונטערגעיאָגט מיט נאַהייקעס.

„פּלוצים האָט דער ימח־שמוניק מיעטשיסלאַוו שמערלינג (אויף וועלכן די יידישע קאַמפּס־אָרגאַניזאַציע האָט געהאַט אַרויסגעטראָגן אַ טויט־אורטייל) געגעבן אַ באַפעל צו פירן די אינטערנאַטן. דעם צוג האָט געעפנט קאָרטשאַק. דאָס בילד — שרייבט רעמבא — וועל איך קיין מאָל נישט פאַרגעסן. דאָס איז געווען א שטילער פּראָטעסט קעגן די באַנדיטן. אַזאַ מאַרש האָט מען קיין מאָל אין לעבן נישט געזען: קאָרטשאַק מיט צוויי אויפגעהויבענע אויגן, האָט געהאַלטן צוויי קינדער פאַר די הענטלעך. די צווייטע אָפּטיילונג האָט געפירט ווילטשינסקאַ, די דריטע — באַרטוניאַנסקאַ, אירע קינדער מיט בלויע פלעצאַקעס. די פערטע אָפּטיילונג — שטערנפעלד פון דעם אינטערנאַט אויף טוואַרדע. אַפילו די אָרדענונגס־דינסט (די יידישע פּאָליציי) האָט זיך געשטעלט „אויף אַכטונג". דערזעענדיק קאָרטשאַקן, האָבן די דייטשן געפרעגט: „ווער איסט דער מאַן"?

„איך האָב מער נישט געקענט אויסהאַלטן — שרייבט רעמבא — טרערן האָבן זיך אַ לאָז געטאָן פון מיינע אויגן. איך האָב באַהאַלטן דאָס פּנים אין די הענט. עס האָט מיך אַדורכגענומען א טיפער שמערץ, אַז מיר זענען אַזוי הילפלאָז, אַז איך קען גאָרנישט טאָן, נאָר שטיין הילפלאָז און זיך צוקוקן צו דעם שענדלעכן מאָרד".

און אַז מען רעדט שוין וועגן די זאָרגן פאַרן יידישן קינד אין די באַדינגונגען פון שרעקלעכן הונגער אין די געטאָס, דאַרף מען דערמאָנען די וויסנשאַפטלעכע קאָמיסיע, געשאַפן אין געטאָ אונטער דער פירונג פון ד"ר ישראל מילייקאָווסקי, (אין די יונגערע יאָרן האָט ער מיטגעאַרבעט מיט דער סאָציאַליסטישער פּאַרטיי „פּאַר־איינקייט"). די דאָזיקע קאָמיסיע איז געשאַפן געוואָרן נאָך אין נאָוועמבער 1941. צו איר האָבן געהערט דער דירעקטאָר פון געטאָ־שפּיטאָל ד"ר י. שטיין, די שוין דערמאָנטע ד"ר אַנאַ ברוידא־העלער, ד"ר י. פלידערבוים און ד"ר עמיל אפּפּעלבאַום. די דאָזיקע קאָמיסיע האָט געאַרבעט אין די סאַמע טראַגישסטע באַדינגונגען און אין אָקטאָבער 1942 (דערמאָנט זיך: שוין נאָך דער גרויסער אויסזידלונג) האָבן זיי רעדאַגירט די אָנגעשריבענע אָפּהאַנדלונגען וועגן דער ווירקונג פון הונגער אויף דעם יידישן קינד אין געטאָ. זיי האָבן געאַרבעט ביז יאַנואַר 1943, ביז דער צווייטער אַקציע. דעם 18־טן יאַנואַר 1943 זענען די יידישע דאָקטוירים געטריבן געוואָרן דורך די ס. ס. באַנדיטן צום אומשלאַג־פּלאַץ. עס זענען דאָ געווען כמעט אַלע יידישע דאָקטוירים. ד"ר מילייקאָווסקי האָט געהאַלטן א רעדע און גערופן אַלעמען צו גיין מוטיק צום טויט. ער אַליין און זיינע נאָענטסטע האָבן אָבער באַשלאָסן נישט צו גיין אין די וואַגאָנען. זיי האָבן זיך געהאַט צוגעגרייט איינשפּריצונגען פון מאָרפין. פרוי ד"ר סירקין־בינשטיין האָט איינגעשפּריצט ד"ר מילייקאָווסקין די מאָרפין און איניקע אַנדערע דאָקטוירים און צום סוף — זיך אַליין א שטאַרקע דאָזע מאָרפין.

יעקב ראָזענבערג

אָשוויענטשים

— א —

אין אָשוויענטשים וואַקסן איצט בלומען,
אין א גאָרטן שפּילן זיך קינדער,
א מאַמע אין א ווייסע פאַטשיילע,
דערציילט זיי מעשהלעך ווונדער.

דער טאָג האָט זיין יוגנט פאַרלוירן,
פון פעלד טרייבט א פאַסטעך זיין פי,
די זון א זאַטע פון שטראַלן,
גוססט אין אייגענעם גלי...

דער הימל — א צעשטערנטע חופּה,
גאָטס ליכטיקע אָוונט מתנה,
און ס'וויגט זיך אויף טונקעלע כוואַליעס,
א גילדענע שיף — די לבנה...

— ב —

נאָר דאַן ווען ס'פאַלט צו די נאַכט,
ווי א שוואַרצער יאָר אויפן פעלד,
ווען לבנה — די אַלטע מכשפה,
קוקט דורך אַ וואָלקן פאַרשטעלט.

דאָס קאָלעקטיווע וויסנשאַפטלעכע ווערק פון די יידישע דאָקטוירים איז געוואָרן איבערגעגעבן דעם באַקאַנטן פּוילישן מעדיקער פּראָפ. וויטאָלד אָרלאָווסקי, פון דער אוניווערסיטעט־קליניק, וועלכער האָט די מאַנוסקריפּטן איבערגעגעבן די לעבן געבליבענע יידישע דאָקטוירים נאָך דער מלחמה.

אָט די פאָרש־אַרבעט פון 25 יידישע מעדיקער, פון 265 זייטן, איז דערשינען אין יאָר 1946, נאָך דער מלחמה, דורכן „דזשאָינט".

עס שטעלט זיך פאַר אונדז די שווערע אויפגאַבע: צי וועלן מיר זיין אין שטאַנד איבערצוגעבן אונדזערע קינדער און אייניקלעך די דאָזיקע טראַגישע בילדער פון דער אויסראָטונג פון א פאָלק?

מיר וועלן אַלע מאָל און שטענדיק געדענקען די טויזנטער שטילע יידישע העלדן וועלכע האָבן אין די שווערסטע טעג פון אונדזער מאַרטיראָלאָגיע נישט פאַרלאָזן זייערע קינדער און געטאָן דאָס סאַמע אוממעגלעכסטע זיי צו ראַטעווען פון די היטלער־מערדער. אַז דאָס האָט זיך זיי נישט איינגעגעבן איז נישט זייער שולד, נאָר די חרפּה פון דער געוויסנלאָזער וועלט וועלכע האָט צו אָט דער שאַנדע דערלאָזט און גאָר נישט געטאָן כדי אונדז צו העלפן אין אונדזער עת־צרה.

קלעפּפּיש), אַדוו. לאָוטענבערג, ראָמאַנאַ ווישניעווסקאַ, די לערערין לובלינער, ישראל ליכטענשטיין און זיין פרוי די מאָלערין געלאַ סעקשטיין; סטעפאַניאַ שוויגער, דער פּעדאַגאָג ד״ר טאָוובענשלאַג, לאה און רענאַ שפּאַצענקאָפּ (פון „מאָרגנשטערן״), מינאַ אַבעלמאַך, די לערערין מושאַן (פון פּלאָנסק), עאוגעניוש ברוידע, און הונדערטער אַנדערע. עס איז נישט מעגלעך אויסצורעכענען די אַלע נעמען וועלכע איך האָב געפונען אין דער חורבן־ליטעראַטור און וועלכע זענען מיר באַקאַנט. וועגן פיל פון זיי וואָלט איך געקענט דערציילן פיל אינטערעסאַנטע זאַכן ווי למשל די דאָקטאָרין ראָזענבלום־שימאַנסקאַ, וועלכע האָט איבערגעלעבט אויף דער אַרישער זייט אין א קלויסטער און האָט נאָך דער מלחמה אַרויסגעגעבן א בוך פון אירע איבערלעבונגען אין פאַרלאַג „פּאַקס״, באָלעסלאַוו פּיאַסעצקיס קאָמוניסטיש־קאַטוילישן פאַרלאַג, אַ סימן אַז זי האָט זיך געהאַט געשמדט.

אָבער איך וויל ספּעציעל דערמאָנען די דאָקטאָרין ד״ר אַנאַ ברוידאַ־העלער, וועלכע איך האָב באַקענט נאָך אין יאָר 1919. א נידעריקע שוואַרץ־חנוודיקע פרוי מיט האָר פאַרקעמט אַרויף, האָט זי געשפּרודלט מיט ענערגיע נישט נאָר אַלס גוטע קינדער־דאָקטאָרין, נאָר זי האָט זיך אויסגעצייכנט אויפן געביט פון געזעלשאַפטלעכער מעדיצין. זי איז געווען די גרינדערין פון דער געזעלשאַפט „קראָפּליאַ מלעקאַ״, צו באַזאָרגן דעם יידישן קינד מיט היגיענישע מילך און נישט באַדאַרפן אָנקומען צו די אומסאַניטאַרע געוועלבלעך אין דער יידישער געגנט. זי איז אויך געווען די גרינדערין פון דער מעדעם־סאַנאַטאָריע. פאַר דער מלחמה איז זי געווען די דירעקטאָרין פון יידישן קינדער־שפּיטאָל א״נ בערסאָן און באַומאַן אויף שליזקע גאַס. ווען אָט דער קינדער־אַנשטאַלט איז דורך די דייטשן געשלאָסן געוואָרן, איז זי געוואָרן פאַרוואַלטערין פון שפּיטאָל אויף גענשע 8. עס איז געקומען די באַרימטע געשיכטע מיט טיילן נומערלעך, וועלכע מען האָט צייטווייליק געלאָזט לעבן. דער שפּיטאָל האָט געקראָגן 18 נומערלעך און אין פּערסאָנאַל האָבן זיך געפונען הונדערט מענטשן, פאַרשטייט זיך, מיט קרובים וועלכע האָבן זיך אַריינגעקראָגן אַהין. ווער זאָל טיילן די נומערלעך? נאָר די דאָקטאָרין אַנאַ ברוידאַ־העלער, זי וועט טיילן יושרדיק... זי האָט זיך אָפּגעזאָגט דאָס צו טאָן: ווי קען מען טיילן יושרדיק 18 נומערלעך פאַר 100 מענטשן? לסוף האָט זי אונטערן דרוק פון עולם מסכים געווען צו טיילן. וואָס האָט זי געטאָן? זי האָט פאַנאַנדערגעטיילט די 18 נומערלעך און אַליין איז זי אַוועק אויפן אומשלאַג־פּלאַץ. אָט די געשיכטע האָט לעצטנס באַשריבן אין אַ פּוילישן זשורנאַל אין פּאַריז די טאָכטער פון ד״ר אַלעקסאַנדער מאַרגאָליס פון לאָדזש, וועלכע איז אויך געווען אין דעם שפּיטאָל צוזאַמען מיט איר מוטער. דער נאָמען פון דער העלדין ד״ר אַנאַ ברוידאַ־העלער איז אַריין אין דער געשיכטע פון דער יידישער מאַרטיראָלאָגיע ווי אַן אַנאָנימע העלדין. איר זון, אַ דאָקטאָר, לעבט היינט אין שוועדן.

איך האָב זיך גענוג אָנגעלייענט אין דער חורבן־ליטעראַטור וועגן הונדערטער און טויזנטער אַנאָנימע העלדן וועלכע וועלן פאַרשווינדן אין דער געשיכטע. נאָר איינצלנע זענען זוכה צו פאַראייביקונג פון זייערע נעמען.

איינע פון זיי איז געוויס אַנאַ פראַנק, וועמענס אָפּגעפונענער טאָגבוך האָט זי געמאַכט אומשטערבלעך. זי וועט בלייבן א סימבאָל פון דער יידישער מאַרטיראָלאָגיע צוליב איר טאָגבוך. אַ בעלעטריסטישע באַשרייבונג פון אירע איבערלעבונגען אין דעם באַהאַלטענעם לעבעדיקן קבר אין דער האָלענדישער שטאָט אַמסטערדאַם.

און נאָך אַ סימבאָל האָט מיר געקראָגן, וואָס איז אויך פאַרבונדן דווקא מיט ליטעראַרישע דערפאָלגן. ווער ווייסט עס היינט, אַז ד״ר יאַנוש קאָרטשאַק איז געוואָרן א באַרימטער פּוילישער שרייבער נאָך איידער ס׳איז אים באַשערט געווען צו מאַרשירן בראש מיט זיינע קינדער אין די טויטן־וואַגאָנען אַריין?

ד״ר יאַנוש קאָרטשאַק האָט נאָך מיט צוואַנציק יאָר פריער אָנגעשריבן זיין באַרימט ביכל „מאָשקי יאָשקי אי סרוליע״, וואָס האָט אים באַרימט געמאַכט אין דער פּוילישער ליטעראַטור, און מעג עס היינט אפשר קלינגען מאָדנע, אָבער ער האָט זיך געהאַט דערוואָרבן אַן אָנגעזעענעם נאָמען אין דער פּוילישער שרייבער־וועלט. געוויס דאַרפן מיר אים אָפּגעבן דעם פאַרדינטן כבוד, ער האָט אַרויסגעוויזן א שטאַרקן כאַראַקטער און גרויסן מאָראַלישן מוט. מיט אָט די אייגנשאַפטן האָט ער אָנגעשטעקט זיינע לאַנג־יאָריקע מיטאַרבעטער: סטעפאַניאַ ווילטשינסקאַ, וועלכע האָט נישט אָפּגעטרעטן פון קאָרטשאַקן אויף קיין איין מאָמענט און אים געהאָלפן העלפן דעם יידישן קינד.

אָט וואָס עס שרייבט וועגן קאָרטשאַקס מאַרש מיט די קינדער צו די וואַגאָנעס דער געוועזענער סעקרעטאַר פון דער וואַרשעווער קהילה נחום רעמבאַ:

„עס איז געווען אַ טאָג וואָס האָט מיך אין גאַנצן דערשלאָגן — עס איז פאָרגעקומען די בלאָקאַדע פון קליינעם געטאָ. מען האָט אונדז סיגנאַליזירט אַז מען פירט די פלעגערינס־שול, די אַפּטייק, קאָרטשאַקס יתומים־הויז, די אינטערנאַטן אויף שליזקע און טוואַרדע און א סך אַנדערע. איך האָב די קינדער פון די אינטערנאַטן אַוועקגעשטעלט ביים סוף פּלאַץ ביי דער מויער. איך האָב געהאָפט אַז אפשר וועט זיי געלינגען אָפּצוראַטעווען דעם נאָכמיטאָג און איבערהאַלטן ביזן צווייטן טאָג. איך האָב פאָרגעלייגט קאָרטשאַקן צו גיין מיט מיר אין דער גמינע כדי צו ווירקן אויף איר זי זאָל אונטערנעמען אַן אינטערווענץ. ער האָט אָפּגעזאָגט, ער האָט נישט געוואָלט לאָזן די קינדער אויף א מאָמענט. עס האָט זיך אָנגעהויבן דאָס לאַדעווען אין די וואַגאָנעס קיין טרעבלינקע. איך בין געשטאַנען ביים שפּאַליער פון דער אָרדענונגס־דינסט (די יידישע פּאָליציי). איך בין געשטאַנען און מיט האַרץ־קלאַפּעניש אָבסערווירט צי מיין פּלאַן וועט געלינגען. איך האָב כסדר געקוקט צו די וואַגאָנען: זענען זיי שוין פול?

הערשל באַכראַך

זיי זענען געגאַנגען מיט די קינדער...

(צום 42טן יאָרטאָג פון אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ)

די יידישע קינדער זענען געווען די ערשטע קרבנות פון דער היטלעריסטישער אויסראָטונג־פּאָליטיק לגבי יידן. עס איז אפשר סימבאָליש, אַז די ערשטע באָמבעס דעם 1־טן סעפּטעמבער 1939, פון די היטלעריסטישע אַעראָפּלאַנען זענען געפאַלן אויף דעם קינדער־אַנשטאַלט פון „צענטאָס", אין אָטוואָצק הינטער וואַרשע. עס האָבן זיך געפונען אין דעם אַנשטאַלט 180 יידישע קינדער אין עלטער פון 7 ביז 15 יאָר. 7 קינדער זענען געהרגעט געוואָרן אויפן אָרט און 32 שווער פאַרוווּנדעט, צווישן זיי דער פּעדאַגאָג און יידישער דיכטער קלמן ליס. עס זענען געווען דאַן נאָך אַנדערע קינדער־אַנשטאַלטן אין אָטוואָצק, ווי למשל דער ספּעציעל געשאַפענער פאַר די קינדער פון די זבאָנשינער פּליטים אונטער דער פירונג פון רענאַ קאָראַלסקא און אָסאָוויצקי. זיי זענען אַלע פאַרכאַפּט געוואָרן פון דער דייטשער מאָרד־מאַשין אין אויגוסט 1942.

אָבער דאָס זענען געווען קינדער־אַנשטאַלטן געשאַפענע פאַר דער מלחמה. ווען די דייטשן זענען אַריין קיין וואַרשע, נאָך דער שרעקלעכער באָמבאַרדירונג וועלכע האָט אָנגעהאַלטן דריי וואָכן, זענען צענדליקער טויזנטער יידישע קינדער געוואָרן היימלאָז און אָנגעהויבן צו הונגערן. מען האָט זיי גערעכנט ביז הונדערט טויזנט, זיי זענען געווען די ערשטע קרבנות, זיי זענען געפאַלן ווי די פליגן פון הונגער; געלעגן אויף גאַסן און הויפן פון וואַרשע, צוגעדעקט אָפט מאָל בלויז מיט א צייטונג.

די יידישע געזעלשאַפטלעכקייט אין וואַרשע, די פּאַרטייען און אָרגאַניזאַציעס האָבן אָנגעהויבן א גרויסע רעטונגס־אַרבעט, כדי צו ראַטעווען פון א הונגער־טויט די דערוואַקסענע און קינדער. עס זענען אָרגאַניזירט געוואָרן צענדליקער נייע אינסטיטוציעס אונטער דער פירונג פון „צענטאָס", פינאַנסירטע דורכן „דזשאָינט" מיט וועלכע ס'האָבן אָנגעפירט די פאַרמלחמהדיקע דירעקטאָרן לעאָן ניישטאַט און דניאל גוזיק, און שפּעטער אויך דער געקומענער פון ווילנע (פאַרכאַפּט פון די דייטשן אין באַלטישן ים אויף זיין וועג קיין שוועדן) יצחק גיטערמאַן. אין די לאָקאַלן פון די פאַרמלחמהדיקע יידישע אינסטיטוציעס און פּראָפ. פאַראיינען זענען אַנטשטאַנען קינדער־אינטערנאַטן און פאָלקס־קיכן וועלכע האָבן געראַטעוועט פון הונגער און דערשעפּונג סיי די קינדער און סיי די דערוואַקסענע.

צו דער אַרבעט אין אָט די אינסטיטוציעס האָבן זיך צוגעשטעלט אַ גאַנצע פּלעיאַדע פון דער יידישער דיפּלאָמירטער אינטעליגענץ און פאָלקס־אינטעליגענץ. עס איז געשאַפן געוואָרן א נייער קאַדער פון טוער וועלכע האָבן מיט לייב און לעבן פּרובירט העלפן צו לינדערן די נויט אין וואַרשעווער געטאָ.

עס איז צוריק געעפנט געוואָרן די באַרימטע מעדעם־סאַנאַטאָריע אין מיעדזעשין, וועלכע איז געהאַט געשלאָסן געוואָרן באַלד אין ערשטן טאָג פון דער מלחמה. נאָכן אַריינקומען פון די דייטשן, ווען ס'האָט זיך געדאַכט אַז מען וועט ווי עס איז קענען לעבן, האָט דער באַקאַנטער לערער שלמה אַבראַמסאָן, דער לייטער פון דער קולטור־ליגע, צוזאַמען מיט די פריערדיקע מיטאַרבעטער און ניי־ווערבירטע. געעפנט די סאַנאַטאָריע און זי האָט אויפגענומען קינדער פונקט ווי פאַר דער מלחמה. דאָס מאָל איז זי געווען א טייל פון די „צענטאָס" אינסטיטוציעס. אין איר שפּיץ האָט זיך געשטעלט די לאָדזשער דאָקטאָרין ד"ר ראָזאַ אייכנער, צוזאַמען מיט זדזשיסלאַוו מושקאַט, דער וואָס האָט אין 1926 זיך באַטייליקט אין דער גרינדונג פון דער מעדעם־סאַנאַטאָריע; ער איז שוין איצט נישט געווען קיין יונגערמאַן; דאַן זענען געווען: ד"ר טאַליאַ מינץ, מאַניע זיגעלבוים און די אַלטע מיטאַרבעטער, צווישן זיי א מיידל טאָטענגרעבער וועלכע האָט געשטאַמט פון טשעכאַנאָוו. דעם 22־טן אויגוסט 1942 זענען די הונדערט קינדער פאַרטאָג אַרויסגעריסן געוואָרן פון זייער שלאָף, און בראש מיט ד"ר ראָזאַ אייכנער און ד"ר טאַליאַ מינץ, געטריבן פון די ס. ס.־באַנדיטן, אָפּמאַרשירט אויף זייער לעצטן וועג אין די טויטן־וואַגאָנעס קיין טרעבלינקע.

ד"ר אַדאָלף בערמאַן, וועלכער איז געשטעלט געוואָרן אין שפּיץ פון דער „צענטאָס"־צענטראַלע, באַלד ביים אָנהויב פון דער מלחמה באַשרייבט אין זיין בוך „וואָס דער גורל האָט מיר באַשערט" די גרויסע אויפטוען פון די „צענטאָס"־אינסטיטוציעס, וועלכע זענען געוואַקסן אומאויפהערלעך, צוליב דער אומגעהויערער נויט און דעם אומאויפהערלעכן שטראָם פון יידישע פּליטים, געקומענע פון די שטעט אַרום וואַרשע, און אַפילו פון ווייטערע ערטער ווי דייטשלאַנד, גריכנלאַנד. זיי האָבן פאַרטאָפּלט די צאָל פון די יידישע איינוווינער אין געטאָ — פון 300 טויזנט ביז מער ווי א האַלבער מיליאָן. און דאָס נישט רעכענענדיק דעם גרויסן אַנטלויפן פון 7־טן סעפּטעמבער, ווען אויך איך בין אַנטלאָפן פון וואַרשע. די צאָל מיטאַרבעטער פון „צענטאָס" איז אויסגעוואַקסן צו מער ווי טויזנט, נישט רעכענענדיק די גרויסע צאָלן געזעלשאַפטלעכע טוער וועלכע זענען געווען טעטיק אַרום די אינסטיטוציעס. ד"ר אַדאָלף בערמאַן רעכנט אויס א לאַנגן צעטל פון לערער, דערציער און אַנדערע אינטעליגענץ, וועלכע זענען אַוועק מיט די קינדער אונטער זייער שוץ צו די טויטן־וואַגאָנעס. איך קען נישט אַלעמען אויסרעכענען: א טייל פון זיי וועל איך דערמאָנען: די דערציערין לאַזאָווערט, די מוטער פון א געטאָ־דיכטערין. מאַריאַ קלעפּפיש (די מוטער פון געטאָ־קעמפער מיכאל

און האָט אָוועקגעשטעלט זיי בײדן צו די טויזנטער
געחתמעטע צום טויט — אַזאַ אַ שפּאַס!
איך האָב געזען — אָ, לאָזט מיך, פרעגט מיך נישט,
נישט פרעגט מיך — וואָס? נישט ווען?
נישט פרעגט מיר ווו!
איך האָב באַשווירן אייך: נישט פאָרשן און נישט
הערן קיינמאָל פון דער מילאַ־גאַס
אָ, פרעגט נישט קיינער, נישט דערמאָנט מיר מער
די מילאַ־גאַס, ז'איז פול געווען און איז געוואָרן
באַלד צונישט
איבער הונדערט טויזנט ייִדן זענען דאָרט געווען
מיט קלומיקלעך, מיט רענצלעך אויף פּלייצעס און
אין הענט.

★

פון שאַפּ ווו קאַצענעלסאָן אַרבעט און שלאָפט דאָרטן צוזאַמען מיט זיין עלטסטן זון, פּרובירט ער זיך אַרייַנגנבע־נען אין געטאָ, צו באַגעגענען ייִדישע שרייבער, מאָלער — ער בענקט נאָך זיי.

כ'האָב פריינד געהאַט דאָ, נאָענטע, שרייבער ייִדישע
און מוזיקער און מאָלער — נישטאָ זיי קיינעם שוין,
מען האָט זיי אַלע אויסגעהרגעט, הלל צייטלינען —
מען האָט אין טלית אים, צום אומשלאַג אים
פאַרשלעפּט,
און אויפן אומשלאַג אים דערשאָסן. ישראל שטערן,
גילבערט — ברילִיאַנטן גרויס אין אונדזער קרוין —

נאָר מיטאַמאָל, אין דער טונקלקייט פון זיין נשמה, אין דעם גרענעצלאָזן טרויער און אויסזיכטלאָזן יאוש, רייסט זיך אַריין א דינער שטראַל פון האָפענונג — ער האָט דערזען:

— און אין א וואָך אַרום — און כ'גנבע זיך אַריין
אין געטאָ ווידער... איך האָב דאָרטן צוקערמאַנען
יאָ,
יצחק צוקערמאַנען האָב איך, צביה'ן האָב איך — די
שענסטע און די בעסטע אויף דער ערד!
חלוצים; יאָ, ווער זאָגט; מיר האָבן אַלץ אויף דר'ערד
פאַרלוירן שוין? חלוצים זענען דאָ!
ס'איז דאָ אַן אינהאַלט נאָך, אַן אָנהאַלט...
איך ווין נישט, ניין, די אויגן זענען מיר נאָר קוים
פאַרטרערט...

★

קאַצענעלסאָן בלייבט אין געטאָ. ער נעמט אָנטייל אין געטאָ־אויפשטאַנד, און שפּעטער באַזאָרגט מען אים מיט אַ האָנדוראַס־פּאַס, און פון וואַרשע פאָרט ער אָפּ קיין וויטעל, אין פראַנקרייך. 173 ייִדן זענען זיי דאָרטן געווען אויף אַזוינע פּאַספּאָרטן פון פאַרשידענע לענדער. זיי זע־נען אַלע שפּעטער אומגעקומען אין אוישוויץ.

אין קאַצענעלסאָנס פּאָעמע, קלאָג־ליד, כראָניק, פאַר־צווייפלטער אויסגעשריי אָדער גבית־עדות — רופט עס

ווי איר ווילט, איז פאַראייביקט די טראַגעדיע פון אַ פאָלק, פון אַן עדה, פון אַ דיכטער וועלכער האָט געלעבט מיט אידייען פון שיינקייט, עסטעטיק און מענטשלעכקייט; פון דערציִען נייע דורות ייִדישע קינדער און פירן זיי אויפן וועג צו ייִדישקייט.

דער העברעאיש־ייִדישער, דער ייִדיש־העברעאישער דיכטער יצחק קאַצענעלסאָן האָט געטיילט דעם גורל פון זיין פאָלק, וועלכן ער האָט געדינט ביזן לעצטן אָטעם צוג מיט זיין פלאַמיק וואָרט — און וועלכער האָט באַוויזן שוין נאָך זיין טויט וואַרפן אין פנים דער וועלט איר שוויגן און פאַרשוויגן די פאַרברעכנס לגבי דעם ייִדישן פאָלק.

40 יאָר נאָך זיין טויט, רודערן נאָך אַלץ זיינע שריפטן אונדז אויף און צוזאַמען מיטן דיכטער מוזן מיר אי־בערלעבן דאָס איבערגעלעבטע.

כבוד זיין אָנדענק!

די אַנדערע מיינונג...

דעמאָקראַטיע, ווייסן מיר — באַשטייט פון צוויי גרי־כישע ווערטער: דעמאָ — פאָלק און קראַטיע — הער־שאַפט. איז דאָך גוט. וואָס איז אָבער נישט גוט איז — אַז נישט תמיד איז פאָלקס־הערשאַפט — דעמאָקראַטיע.

דאָס רוב דיקטאַטאָרן (היטלער, מוסאָליני) זענען גע־קומען צו דער מאַכט מיטן ווילן פון פאָלק, דורך לעגאַלע וואַלן. זיי אָבער האָבן פאַרוואַנדלט — אין נאָמען פון פאָלק — די רעזשימען אין ברוטאַלע, טאָטאַליטאַרע מלוכות.

איז וואָס זשע איז פאָרט דעמאָקראַטיע? די מעגלעכקייט — זאָגט מען — צו האָבן אַן אַנדער מיינונג און זי קאָנען פריי אַרויסזאָגן, אָן מורא פאַר די קאָנסעקווענצן.

דאָס איז אָבער נישט אַזוי פּשוט, ווי אונדז דוכט זיך.

די „אַנדערע מיינונג" טראָגט אין זיך עלעמענטן פּאָזי־טיווע ווי נעגאַטיווע. זי קאָן למשל, אָנרעגן צו פרוכטבאַרע דיסקוסיעס (עמעצער האָט שוין באַוויזן פון וואָרט פרוכט־באַרע צו מאַכן פרוכטיק, וואָס קלינגט ווי אַ פאַרזשאַווער־טע זעג וואָלט געסקריפּעט).

אַ דיסקוסיע קאָן פירן צו אַ קאָנסטרוקטיווע לייזונג פון אַ געוויסן פּראָבלעם. זי קאָן אָבער זיין פּראָוואָצירנדיק, אַ מיינונג אויף צו להכעיס, כדי אַרויסרופן בייז בלוט, אָן שום ממשותדיקע רעזולטאַטן, אַ חוץ צוועקלאָזע קריגע־רייען.

אַ פאָלק — צי מיר אָנערקענען עס אָדער נישט — האָט זיינע נאַציאָנאַלע אינטערעסן, וואָס זענען נישט תמיד אין איינקלאַנג מיט די אינטערעסן פון אַנדערע פעלקער, מיט וועלכע דאָס פאָלק לעבט אין שכנות.

ווענענס אינטערעסן דאַרף דינען די „אַנדערע מיינונג"?

שלום ג.

פאַרן אינהאַלט פון די אַרטיקלען זענען פאַראַנטוואָרטלעך די מחברים גופא.

אים שעמט זיך, ווייל דאָס איז נישט בלויז עפּעס וואָס געשעט צווישן יידן און יידן —

דער דייטש שטייט אין א זייט און ווי ער וואָלט קוים
קוים צו זיך געלאַכט —
דער דייטש שטייט פונדערווייטנס. דער דייטש —
ער מישט זיך נישט אַריין
וויי מיר, וויי מיר, דער דייטש! ער האָט מיט יידן —
מיינע יידן אומגעבראַכט!
קוקט אָן די וועגענער! קוקט אָן די שאַנד, קוק אָן,
קוק אָן די פּיין.

קאַצענעלסאָן אין וואַרשעווער געטאָ. ער קוקט אויף די וואַגאָנען, וועלכע שטייען אויפן אומשלאַג־פּלאַץ, אויף די הי־צערנע אָרונס וואָס שלינגען איין טויזנטער יידן און קומען ווידער צוריק ליידיקע, הונגעריקע —

דאָס טראַגישסטע פון דעם אַלעם איז דאָס יידישע קינד אין געטאָ. דאָס פילבאַרע האַרץ פון לערער, פון דערציער ווייטיקט צוליב זיין אומבאַהאָלפנקייט, וואָס ער קאָן די קינדער נישט העלפן. ער פּרובירט עפּעס טאָן פאַר זיי. קאָן ער נישט שטילן זייער הונגער, פּרובירט ער שטילן זייער גייסטיקן הונגער דורך שאַפן שפּילן, דראַמאַטיזירן, דערציילן. אָבער דאָס, וואָס זיינע אויגן האָבן געזען, האָט זיך איינגעקריצט טיף אין זיין זכרון, און ער קאָן עס נישט פאַרבייגיין, און ער וויל עס נישט פאַרבייגיין, און די פאַר־צייכענונגען רייסן זיך אַרויס אויפן פּאַפּיר:

יאָ, יאָ, איך בין סוף־ווינטער צוויי און פערציק אין
א קינדערהיים אַזאַ געווען
און קינדער, ערשט געבראַכטע פון דער גאַס געזען.
כ׳האָב אין א ווינקל זיך פאַררוקט —
און האָב אין שויס פון א דערציערין א קוים
צוויי־יעריק מיידעלע געזען —
אַ מאָגערינקע, א טויט־בלאַסינקע און אויגן ערנסטע,
איך האָב געקוקט, געקוקט.
כ׳האָב אָנגעקוקט זי, די צוויי־יאָריקע,
די אַלטיטשקע, די באָבע — הונדערט יאָר
איז דאָס יידישע, דאָס מיידעלע שוין אַלט דער ערנסט
אירער און איר גרויסע פּיין
דאָס וואָס די באָבע אירע האָט אין חלום נישט
געזען האָט דאָס מיידעלע געזען, און אויף דער וואָר,
איך האָב צעוויינט זיך און געזאָגט זיך: וויין נישט,
די פּיין פאַרשווינדט, און דער ערנסט וועט שוין זיין.

✶

דער דיכטער קאַצענעלסאָן, ווי געוויינטלעך אַ דיכטער, איז ער תמיד געווען פאַרליבט אין בלויען הימל. אין דער צאַרטער, בלייכער לבנה האָט ער געזען דאָס פּנים פון זיין געליבטער; די ווייסע וואָלקענדלעך, ווי שאָף וואָס פּאַשען זיך אויף אַ בלויער לאָנקע. די זון, וואָס פאַרגייט אין פלאַמען — און דאָס איז אגב געווען איינע פון קאַ־צענעלסאָנס לידער, וואָס די יוגנט האָט געזונגען — אַז די זון פאַרגייט אין פלאַמען און אַזוי פאַרגייט מיין האָ־פענונג און מיין טרוים —

אָבער אַצינד, פּנים אל פּנים מיטן חורבן — צו וועמען זאָל דער דיכטער רופן, שרייען —
רופט ער צו די הימלען:

אַוועקט! אַוועקט! איר האָט אונדז אָפּגענאַרט,
גענאַרט מיין פאָלק, גענאַרט מיין אַלטן שטאָם!
פון אייביק אָן — איר נאַרט אונדז, איר האָט די אבות
מיינע, די נביאים מיינע נאָך גענאַרט!
צו אייך, צו אייך — האָבן זיי די אויגן זייערע
געהויבן, אָנגעצונדן זיך אין אייער פלאַם,
די טרייסט אייערע אין דר׳ערד האָבן זיי, אויף דר׳ערד
דאָ, אין בענקשאַפט אייך גענאַרט.

קאַצענעלסאָן וואַרפט פאַר די הימלען זייער גלייכ־גילטיקייט, זיי האָבן דעם חורבן געזען — און געשוויגן. און נישט בלויז דאָס, ער וואַרפט אין די הימלען א באַ־שולדיקונג אין נאָמען פון פאַרפייניקטן, פאַרטיליקטן פאָלק:

אָ, הימלען אויסגעליידיקטע און וויסטע, הימלען ווי
אַ מדבר וויט און וויסט. איך האָב מיין איינציקן
מיין גאָט אין אייך פאַרלוירן, און זיי איז וויניק
האָבן אין אייך דריי —
דער יידישער, דער גאָט, זיין גייסט און דער גליל־ייד
פון זיי געהאנגען איז זיי קנאַפּ —
זיי האָבן אַלע אונדז אין הימל אָפּגעשיקט — אָ
עקלדיקע און געמיינע געטערדינעריי!

✶

דער געדאַנק, דער מוח רייסט זיך צו העכערע מד־רגות, צו א דין־תורה מיט דער מענטשהייט, אָדער געט־לעכקייט — אָבער די פעדער ברענגט אים צוריק צו דערווירקלעכקייט, און די טראַגישע ווירקלעכקייט איבער וועלכער קאַצענעלסאָן וויינט איז איינגעפּרעסט אין די גע־שעענישן אויף מילאַ גאַס אין וואַרשעווער געטאָ, בשעת דער אויסזידלונג. און ס׳רייסט זיך ביים דיכטער אַרויס אַזאַ מין שורה:

„נאָך גוט וואָס ס׳איז קיין גאָט נישטאָ... ס׳איז
טאַקע שלעכט אָן אים, אָ זייער, זייער שלעכט!
נאָר טאָמער וואָלט ער זיין — וואָלט ער גערן נאָך
געווען
אי גאָט און אי די מילאַ גאַס... אַזאַ אָ פאָר!
אָ נעמט אַרויס די קינדער אייערע באַהאַלטן אין
וואַליזעס, שליידערט זיי, צעשמעטערט זיי אָן וואַנט!
צינד פייערן גרויס און שפּרינגט אַהין אַריין
מיט הענט פאַרבראָכן, רייסט זיך ביי די האָר,
ס׳איז דאָ אַ גאָט! אומגערעכטיקייט אַזאַ, אַ שפּאָט
אַזאַ! און גרויס אַזאַ אָ שאַנד!

דער קאָשמאַר פון מילאַ־גאַס פאַרפאָלגט קאַצענעל־סאָנען אין לאַגער פון וויטעל און ער ראַנגלט זיך אויך דאָרט מיט זיינע קאָשמאַרן, פון וועלכע מען קאָן אראָפּ פון זינען:

דאָס יינגעלע! און ס׳האָט דער דייטש אַרויסגעשלעפּט
אַ צווייטן ייד פון ריי, אַן אומשולדיקן צו

נישט איבער קיין פיזישע ווייטיקן, אָבער אים פייניקן אינערלעכע ווייטיקן פון אומבאַהאָלפנקייט; פון זיין אָפּ־געריסן פון זיין פרוי און צווי זין; פון באַוווּסטזיין פון זייער גורל און פון זיין אייגענער אוממעכטיקייט. ער קאָן זיי אַפילו נישט מונטערן און טרייסטן; ער קאָן אַפילו נישט אויסשרייען זיינע געפילן:

ווייטיקן: אַ ווייטיקן איר מיינע... וואויל, יידן אייך,
אַ וואויל אייך, וואויל!
וואויל אייך עלנטע, אייך איבערבלייבעכצן אויף יענע
זייטן ים,
וואָס איר ווייסט עס נישט, אַך, ווען עס עפענען מיינע
ווייטיקן אַ מויל,
זיי וואָלטן אייך דאָס לעבן אייערס, אייך די וועלט
פאַרפינצטערט און פאַרסמט.

יצחק קאַצענעלסאָנס ווייטיקן האָבן נישט דערגרייכט אויף יענער זייט ים, כאָטש דאָרטן האָבן אויך פּאָעטן מיטגעפילט — ספּעציעל אין אַמעריקע — די טראַגיש־קייט פון דעם וואָס געשעט מיט די מזרח־אייראָפּעאישע יידן, אויך זיי האָבן געשאַפן לידער — אָבער וואָס פאַר אַ מהלך!

זייער לעבן איז נישט געווען באַדראָט. זייער מאַלצייט איז געווען צו דער צייט. זיי האָבן נישט געזען די הונ־געריקע, אויסגעדאָרטע קינדער סקעלעטן פון וואַרשעווער געטאָ — ווי קאַצענעלסאָן האָט זיי געזען. דאָס ריינע העמד און דאָס ריינע בעט האָבן געוואָרט מיט געמיטלעכער אָרדענונג. צום מיטאָג האָט נישט געפעלט דאָס גלעזל ווײַן, דער ציגאַר —

אין אָט די באַדינגונגען האָט מען געקאָנט שאַפן לידער פון דיכטערישער פּערפּעקטיוו.

אָבער ווי קאָן מען עס פאַרגלייכן מיט פּאָעמעס אויסגעוויינטע אין בלוט און טרערן, ווו דער פּאָעט האָט נישט געדאַרפט זוכן דעם פּאַסיקן גראַם, דאָס קלינגענדי־קע וואָרט צו מאַכן דעם געהעריקן איינדרוק — די סטראָפן האָבן פון אים געפלייצט צוזאַמען מיט די טרערן, וועלכע ער האָט געשטיקט אין זיך, וואָרעם: פאַר וועמען וויינען, אַז יעדער פון אַרום איז געווען אַן אבל און זיין אייגענע לעבנס־צייט האָט זיך געציילט אין רגע'ס.

אין חורבן פּאָעזיע, און חורבן כראָניקעס טאָר מען נישט זוכן דעם פּאָעטישן פּונק, נאָר די איבערלעבונגען פון דעם, וואָס האָט די פּערזן אַרויסגעריסן פון זיין גע־מיט און געוואָרפן זיי — ממש געוואָרפן זיי אין פּנים גאָט, דער וועלט, די ברידער יידן אויף יענער זייט ים. זיי האָבן געוואָרפן אַ שטיין אין ים פון דער אייביקייט, עס זאָל נישט אויפהערן צעשפּרייטן די ריגנען און נישט לאָזן פאַרגעסן — און מיטן באַוווּסטזיין פון דעם נביא שרייט קאַצענעלסאָן אויס:

— זיי וואָלטן אייך דאָס לעבן אייערס, אייך די וועלט פאַרפינצטערט און פאַרסמט!

איך וועל מיר דערלויבן צו צווייפלען, צי די ווייטיקן האָבן די ניו־יאָרקער דיכטערס פאַרפינצטערט און פאַר־סמט...

זיי האָבן די חורבן־לידער באַלד געשיקט אין די רעדאַקציעס צום דרוקן, איינגענומען האָנאָראַר און גע־וואַרט אויף די בראַוואָ פּאַטשערייען פון לייענער — אויף לויבערייען פון דער קריטיק.

ניין — קאַצענעלסאָן האָט נישט געשריבן פאַר דער פּרעסע. ער האָט זיינע כתבים פאַרבאַהאַלטן אין פלעשער און באַגראָבן פאַר דעם טאָג, ווען די געשיכטע וועט קומען מאָנען גערעכטיקייט און די כתבים וועלן קאָנען זיין די מאָנער און די עדות.

ער האָט זיינע לידער אַריינגעלייגט אין פלעשער, ווי אַ מענטש בשעת אַ שיף־ברוך שיקט זיין לעצטן גרוס אין דער וועלט אַריין — אפשר וועט עס דערגרייכן צו אַ ברעג; אפשר וועט פאַרט אַ ידיעה פון זיין פאַרגיין ערגעץ ווו אָנשלאָגן צו אַ משפחה, אַ פריינד, אַ קאָלעגע, צו אַן עמעצן — וואָס וועט געדענקען צו דערמאָנען.

*

דער ווייטיק טריפט פון די אָפּענע וווּנדן, פון די טעג און נעכט אין וואַרשעווער געטאָ, ווו קאַצענעלסאָן איז אָנגעקומען פון קראָקע. אין וואַרשעווער געטאָ האָט ער מיטגעמאַכט אַלע שרעקן, אַלע גזרות.

אָט דער אַ ווייטיק ברענגט אויף אין אים ביטערע זכרונות, נישט נאָר פון די דייטשע בעסטיאַליטעטן, נאָר אויך פון יידישער געפאַלנקייט.

„איך האָב פון פענצטער שויב אַרויסגעקוקט, געזען
די שלעגער גאָט,
איך האָב באַטראַכט די שלעגער און די געשלאָגענע
באַטראַכט.
איך האָב פאַרבראָכן מיט די הענט פאַר שאַנד...
אָ, שאַנד און שפּאָט.
מען האָט די יידן, אַך מיט יידן — מיינע יידן
אומגעבראַכט.
משומדים און ערב־משומדים מיט די שטיוול
גלאַנציק אויף די פיס,
און אין די היטלען מיטן מגן־דוד ווי א האַקנקרייץ
זיי אויף די קעפּ,
און מיט א שפּראַך אַ פרעמדע און פאַרגרייזט אין
מויל און גראָב און מיאוס,
האָבן זיי פון ווינונגען געשלעפּט אונדז,
געשליידערט פון די טרעפּ.״

און כאָטש דער דיכטער שעמט זיך — דאַך קאָן ער נישט פאַרטושן דעם אמת און וועלכער מאָנט מען זאָל אים אויך דערציילן, ווי שווער דאָס זאָל אים נישט אָנקומען.

אין די פריער דערמאָנטע שורות שילדערט קאַצע־נעלסאָן די יידישע געטאָ־פּאָליציי. אָבער נישט בלויז די ברוטאַליטעט פון דער פּאָליציי רופט ביי אים אַרויס אַן עקל צו די מענטשן. דער מענטש אין אים, דער ייד אין

נעלסאָן האָט פאַרמאָגט, כדי זיך אַוועקזעצן און פאַרצייכענען די יידישע פאָלקס־טראַגעדיע, און זיין פערזענלעכע טראַגעדיע אין די פופציק לידער, וועלכע שאַפן דאָס אומשטערבלעכע ווערק: „דאָס ליד פון אויסגעהרגעטן יידישן פאָלק". זיין פרוי און די צוויי זין האָבן שוין דאַן נישט געלעבט. ער אַליין האָט געזען וואָס מיט די יידן אין וואַרשע איז געשען. ער אַליין האָט אָנטייל גענומען אין דער ערשטער פאַזע פון געטאָ־אויפשטאַנד. אויף א פאַס פון האָנדוראַס האָט ער זיך פאַרקליבן אין פראַנצויזישן לאַגער וויטעל, פון וועלכן ער האָט נישט דערוואַרט באַפרייט צו ווערן. טראָץ דעם, וואָס קאַצענעלסאָן האָט אויך געשריבן אַ טאָגבוך אין וויטעל, לייענען זיך די לידער ווי א כראָניק פון דער נאַציאָנאַלער טראַגעדיע און אויך די פערזענלעכע טראַגעדיע פון זיין פרוי און קינדער, דעם לעצטן גאַנג, דעם לעצטן וועג. דער יאוש, די אומבאַהאָלפנקייט האָט אין אים אָנגעצונדן די באַדערפעניש צו דערציילן — אפשר וועט עמעצער עס אַמאָל לייענען, און אויב עס וועט זיין א וועלט, און אויב עס וועלן זיין יידן — טאָ זאָגן זיי מאָנען און דערמאָנען. ער ראַנגלט זיך מיט זיך.

דאָס ערשטע ליד טראָגט אויף זיך די דאַטע — אָקטאָבער 1943, דאָס לעצטע ליד — יאַנואַר 1944.

אָבער ער ווערט זיך קעגן דער מוזע, קעגן דער אייגערלעכער שטים וואָס פאַרלאַנגט פון אים ער זאָל זינגען. ער גלויבט נישט, אַז עמעצער וועט דאָס געזאַנג דערהערן, אַז עמעצן וועט עס רירן.

„זינג, נעם דיין האַרץ אין האַנט, הויל אויסגעהוילט און גריינג —

דאָס ערשטע ליד איז אַ דיאַלאָג צווישן גאָט און זיין נביא. דער נביא שטעלט זיך אַנטקעגן גאָט און וויל נישט זינגען, וואָרעם ער וויס שוין דעם בראָך וואָס איז געשען מיטן פאָלק —

— ווי קאָן איך זינגען — ווי קאָן איך עפענען מיין מויל

זינג, זינג! הייב אויף צעווייטיקט אין געבראָכן הויך דיין שטים.

זוך! זוך אים אויף דאָרט אויבן, אויב ער איז נאָך דאָ —

דער דיאַלאָג מיט דער מוזע — אָדער גאָט — און אפשר נישט גאָט, ווייל אין אַן אַנדער ליד בונטעווען זיך דער דיכטער קעגן הימל. אגב, דער דאָזיקער בונט און צאָרן רייסט זיך אַדורך אין מערערע לידער זיינע.

נישט שריי צום הימל — זאָגט דער דיכטער — ער הערט דווקא די ערד, דעם הויפן מיסט...

קאַצענעלסאָן האָט שוין דאַן געוווסט דעם טראַגישן אמת פון גורל פון יידישן פאָלק.

אינעם ליד געשריבן דעם 5־טן מאַי 1943 רופט ער אויס:

„שיכט אונטער שיכט — מיט קאַלך באַגאָסן און פאַרברענט

אַרויף! אַרויף! שטייגט פון דער אונטערשטער, דער טיפסטער שיכט

קומט אַלע פון טרעבלינקע, פון סאָביבאָר, פון אַשוויענטשים

פון בעלזשעץ קומט, קומט פון פאָנאַר און פון נאָך און נאָך...

סוף כל סוף קאַפּיטולירט דער נביא פאַר דער מוזע, און גיט זיך אונטער:

„איך שפּיל. איך האָב געזעצט זיך נידעריק אויף דר'ערד

און האָב געשפילט און אומעטיק געזונגען, אָ, מיין פאָלק!

מיליאָנען יידן זענען ארום מיר געשטאַנען און געהערט,

מיליאָנען אויסגעהרגעטע זענען געשטאַנען, זיך צוגעהערט, אַ גרויס דערפאָלג!

און הגם דער דיכטער איז שוין מסכים צו שפילן אויף דער האַרף, דאָך האָט ער טענות צום ביבלישן נביא יחזקאל פון תנ"ך, צוליב זיין — יחזקאלס קאַפיטולאַציע לגבי גאָט:

יחזקאל: ייד, דו ייד, אין בבל־טאָל דו האָסט געזען —
די אויסגעטריקנטע, די ביינער פון דיין פאָלק און
האָסט פאַרלאָרן זיך יחזקאל... און א צעמישטער ווי א מאַנעקען
פון אייבערשטן פון דיינעם אין טאָל אין יענעם, פירן זיך געלאָזט.

דאָ האָבן מיר שוין דעם בולטן בונט קעגן גאָט, ווען דער דיכטער שטרייכט אונטער — פון אייבערשטן פון דיינעם, ס'הייסט ער, יצחק קאַצענעלסאָן, דער צום טויט פאַרמשפּעטער דיכטער פון פאָלקישן בראָך האָט קיין שום שייכות נישט צו דעם גאָט — פון אייבערשטן פון דייַנעם...

און נישט נאָר פון גאָט זאָגט דער דיכטער זיך אָפּ, פון אַ גאָט וואָס האָט אַפילו קיין ביינער נישט איבערגעלאָזן אין טאָל, ביינער וועלכע מען וואָלט געקאָנט אָנקליידן מיט פליש און הויט — ער זאָגט זיך אויך אָפּ פון די צוויי נביאים. איינער — וואָס האָט צוגעזאָגט אַז גאָט וועט די ביינער אין טאָל אויפלעבן, און פון צווייטן ירמיהו — אַז עס וועט זיין פרידן אויף דער וועלט:

יחזקאל, אים, ניין, ירמיהון... אים אויך, איך דאַרף אים נישט!

איך האָב גערופן זיי: אָ העלפט מיר, העלפט אַרויס:
נאָר כ'וועל אויף זיי נישט וואַרטן מיט מיין לעצטן ליד—
זיי מיט נביאות און איך מיט ווייטיקן אין מיינע גרויס.

יצחק קאַצענעלסאָן, זיצנדיק פאַרשפּאַרט אין לאַגער וויטעל, ווו זיין לעבן איז געהאָנגען אויף אַ האָר, וואָס האָט געהייסן — אַ פּאַספּאָרט פון האָנדוראַס — לעבט

מ. אייזענבוד

דער לעצטער ווייגעשריי פון גרויסן דיכטער

פּאָעזיע איז דער דינסטער, פּילבאַרסטער און אוממיטלבאַרסטער אופן פון איבערגעבן שטימונגען, אינערלעכע שפּירונגען, און אויב מיר נעמען אָן, אַז יעדער מענטש פאַרמאָגט דאָס מעטאַפיזישע וואָס מיר רופן אָן נשמה — איז פּאָעזיע א נשמה אויסגוס פון דיכטער וואָס אַנטפּ ,עקט, אָדער אַנטבלויזט זיין נשמה פאַר אונדז.

און אויב מיר זאָלן ווען דעם געדאַנק קאָנקרעטיזירן, קאָן מען זאָגן, אַז יצחק קאַצענעלסאָן האָט אַרויסגעריסן די נשמה און זי פאַרוואַנדלט אין א פּאָן, פון וועלכער עס טריפט נאָך ס׳בלוט, און אָט דאָס בלוט האָט זיך פאַרוואַנדלט אין איין מעכטיקן געשריי און קלאָג, וואָס איז פאַראייביקט אין „דאָס ליד פון אויסגעהרגעטן יידישן פאָלק”.

אַ דיכטער קאָן זיך אין טאָג־טעגלעכן לעבן באַווייזן פאַר אונדז אין א ליכט, וועלכעס ער אַליין באַנוצט, כדי צו פאַרשטעלן די שאָטן־זייטן פון זיין כאַראַקטער, מיר זאָלן זען בלויז דאָס, וואָס דער דיכטער וויל מיר זאָלן זען, כדי עס זאָל אַרויסרופן דעם געהעריקן איינדרוק. עס איז ווי א בילד, וועלכעס דער פאָטאָגראַף ראַטושירט צו, פוצט צו, מעקט אויס די קנייטשן, די קישעלעך אונטער די אויגן און גיט צו דעם מענטשן א מילדן אויסקוק.

ווען א דיכטער פאַלט אָבער אַריין אין טראַנס פון שאַפן, דעמאָלט איז נישט שייך קיין ווילן פון אַרויסשטעלן זיך אַנדערש ווי מען איז, כאָטש דער דיכטער קאָן עס וועלן — דעמאָלט, אין שעפערישן פּראָצעס — קאָן נישט די לאָגיק און נישט דער שכל דיקטירן דער פען, נאָר די פען גייט איר אייגענעם וועג, אָנגעפירט פון באַהאַלטענע כוחות. און זי — די פען — זאָגט תמיד דאָס, וואָס ליגט ביים דיכטער פאַרשלאָסן אויף זיבן שלעסער — און דער דיכטער קאָן זיך נישט העלפן.

אָבער מיר, די לייענער, די געניסער פון דער פּאָעזיע טראַכטן זיך נישט אַריין אין די אַלע זאַכן. פאַר אונדז איז אַ ליד, און איבערהויפּט נאָך, אַז עס איז א גוט ליד, עפּעס אַזוינס וואָס טוט א צעוויג אונדזערע געפילן; טוט א שפּיל אויף אונדזערע סענטימענטאַלע סטרונעס און נישט ווילנדיק און אַפילו — נישט פילנדיק — קריגן מיר טייל מאָל טרערן אין די אויגן פון גערירטקייט. דאָס ליד האָט אונדז אָנגערירט אויפן סאַמע פּילבאַרסטן אָרט.

פאַרטראַכט זיך א לייענער, ביי וועלכע באַדינגונגען דאָס ליד איז געשאַפן געוואָרן? צי איז דער דיכטער געווען זאַט אָדער הונגעריק? צי האָט ער זיך פונקט דאַן געקריגט מיטן ווייב; אָדער זיין געליבטע האָט אים פאַרראַטן? איז ער געווען ניכטער? איז ער געווען שיכור?

און אַ געוויסן זין איז דאָס וויסן — א זייער וויכטיקער פאַקטאָר ביים אַנאַליזירן אַ ליד, מחמת א ליד ווערט נישט געבוירן סתם פון דער לופטן, נאָר ערגעץ ווו האָט זיך א פונק צעטליעט, א רעדעלע האָט זיך א באַוועג געטאָן און דער שעפערישער מעכאַניזם איז געלאָזן געווען אין באַוועגונג.

איך וויל דאָ ברענגען בלויז איין קאָנקרעטן ביישפּיל, כדי צו אילוסטרירן פאַר אייך די דאָזיקע מיינונג.

איר קענט אַלע דעם נאָמען פון באַקאַנטן פּאָעט מאַני לייב, וואָס האָט געשריבן דאָס רוב קינדער־לידער. און אָט איז א פראַגמענט פון זיינס א ליד:

זי שפּילט. איך וויין. די לאַנגע ציטערדיקע פינגער
ווי בלייכע לאַנדישן פאַרבענקטע אין דער פינצטער
פאַרבענקטע זוכן זיי און בלאָנדזשען און געפינען
און מיינע קינדער וויינען, וויינען מיינע קינדער.
איך האָב אין אָוונט אָנגעטאָן זיי ווייסע העמדלעך
איך האָב געלייגט זיי שלאָפן און דעם לאָמפּ
פאַרלאָשן.
די טיר פאַרשפּאַרט, אין האַנט געהאַלטן לאַנג דעם
שליסל
די טרעפּ אראָפּ, און בין אַהער געקומען.

דעם באַשייד צו דעם ליד געפינען מיר אין ראובן אייזלאַנדס בוך „פון אונדזער פרילינג” און אָט וואָס ער דערציילט:

„פאַר די וואָס וויסן נישט (און קיינער איז נישט מחויב צו וויסן) איז אומפאַרשטענדלעך די סמיכת הפרשה צווישן איר שפּילן און זיין וויינען. איר שפּילן און דאָס וויינען פון זיינע קינדער. די לייענער וויסן ערשט נישט, ווי אַזוי זיינע קינדער זענען פלוצים געקומען אהער צום פלאַץ ווו זי שפּילט, נאָך דעם ווי ער האָט זיי אָנגעטאָן ווייסע העמדלעך, געלייגט זיי שלאָפן, דעם לאָמפּ פאַרלאָשן און די טיר פאַרשפּאַרט הינטער זיך. דער לייענער וויס נישט, אַז דאָס קומען אין דער פאַנטאַזיע צו אים זיינע קינדער וויינענ, ווען זי שפּילט, וויל איר שפּילן מאַכט אים אומרואיק און זיין שולד־געפיל, וואָס שיקט זיי אים אונטער, וויל ער האָט זיי שוין פאַרלאָזענע”.

מאַני לייב האָט סוף כל סוף פאַרלאָזן זיין פרוי און די פינף קינדער צוליב דער דיכטערין ראַשל וועפּריבסקי . . .

אָט דער קורצער אריינפיר איז אפשר נויטיק פאַר מיר אַליין צו קאָנען באַגרייפן דעם כוח וואָס יצחק קאַצע־

לויט דעם רבין פון ניו־יאָרק פאַראָרדנט דעם האָלאָקאָוסט וואָס האָט באַוויליקט צו הרגענען אומשולדיקע קינדער וויל די יידן האָבן געזינדיקט און דער גאָט פון „איוב”” אין א שפּיל מיטן שטן, דער גאָט איז געשטאָרבן אין אוישוויץ. — לויט די ראַדיקאַלע טעאָלאָגן פאַרנעמט זיין פלאַץ דער גאָט פון אוניווערס, וואָס איבערשטייגט דעם גאָט פון טעאיזם.

פאַר זיך באַשעפעניש. איוב האָט זיך בעסער אויפגעפירט ווי גאָט...

צום סוף פון דער לאָגישער אַנאַליזע דריקט אויס הערמאַן וואוק, דער טיף רעליגיעזער ייִד, זיין אַפירמאַציע צו דעם יידישן גאָט, ווען ער אידענטיפיצירט נישט נאָר די אומגליקלעכע יידן אין טערעזיענשטאָט און אין אַנדערע לאַגערן מיט דעם ליידנדיקן איוב אויף דעם הויפן אַש, נאָר דאָס גאַנצע יידישע פאָלק איז איוב, וואָס טראָץ אַלע ליידן און צרות, אַ דור נאָך אַ דור, האָט דאָס יידישע פאָלק קיינמאָל נישט אָפּגעלייקנט די עקזיסטענץ פון גאָט, פון אַ גערעכטער וועלט און גלייכצייטיק רעזערווירט פאַר זיך דאָס רעכט צו פאָדערן פון גאָט אַ דין וחשבון.

דער רעליגיעזער אויספיר האָט וואַרשיינלעך באַפרידיקט דעם רעליגיעזן נאָוועליסט, אָבער ער איז אין קעגנזאַץ און פאַרט זיך נישט מיט דער לאָגישער און ליידנשאַפטלעכער אַנאַליזע. — לאָמיר אַ ביסל אויסברייטערן די אַנאַליזע. הערמאַן וואוק באַהויפּטעט, אַז די וועלט פון „איליאַד" איז פאַרדאָרבן און אבסורדאַל צוליב דעם זינלאָזן און וווּלגאַרן קאַמף צווישן די געטער, בעת די וועלט פון איוב איז אַ לאָגישע און גערעכטע... איז זי טאַקע אַזוי לאָגיש און גערעכט? דער שטן אין „איוב" איז נישט ווי דער קריסטלעכער שטן, דער טייוול, וואָס איז אַ בעל־הבית פאַר זיך מיט אייגענער מאַכט אָדער דאַנטעס קאָלאָסאַלן מאָנסטער. דער שטן פון „איוב" מוז האָבן גאָט'ס באַוויליקונג אַפילו פאַר די קלענסטע און באַנאַלסטע טאַטן. ער איז גאָט'ס משרת און שליח.

אין אַ שפּיל אין הימל, באַוויליקט גאָט דעם שטן, זיין משרת אַראָפּצוברענגען אויף אַן ערלעכן און גאָטספאַרכטיקן מאַן אַזעלכע שרעקלעכע אומגליקן. פאַר יעדער פאַזע פון די אומגליקן איינשליסלעך דאָס הרגענען זיינע צען אומשולדיקע קינדער באַקומט דער שטן אַ באַוויליקונג פון פאַראויס. און ווען דער גאָטספאַרכטיקער איוב רעזערווירט זיך דאָס רעכט צו פרעגן דעם רבונו של עולם; היתכן? בייזערט זיך גאָט און זאָגט אים: וואָס פאַרשטייסטו דו, ביסט דאָך נישט מער ווי אַ וואָרעם...

הערמאַן וואוק איז געווען גערעכט אין דער אַנאַליזע און אין דעם אויספיר, אַז איוב אויפן הויפן אַש האָט זיך בעסער אויפגעפירט ווי גאָט אין הימל. אַזוי אויך דער אומשולדיקער, אומגליקלעכער צבור אין טערעזיענשטאָט. קאָנסעקווענט און לאָגיש האָט זיך מיט דעם באַדאַרפט פאַרענדיקן דאָס קאַפּיטל.

*

ווען ריטשאַרד רובענשטיין האָט דערמאָנט אין זיין בוך דעם „ונתנה תוקף" האָט ער געמיינט אין פּסוק: בראש השנה יכתבון וביום צום כפור יחתמנון... ...מי יחיה ומי ימות...

אויב מ'זאָל אָננעמען דעם „ונתנה תוקף" בוכשטעבלעך, קאָן מען קומען צום אויספיר אַז אויבן אין הימל האָט מען פאַרשריבן און דעקרעטירט (אין ראש השנה) און אַרויפגעקלאַפּט דעם זיגל אויף דעם דעקרעט (אין יום כיפור), אַז זעקס מיליאָן יידן, איינשליסלעך אַנדערהאַלבן מיליאָנען יידישע קינדער און אַן ערך 5 מיליאָן נישט־יידישע אומשולדיקע מענטשן זאָלן עקסטערמינירט ווערן אין קאָנצענטראַציע לאַגערן, גאַז־קאַמערן...

אויב אַזוי איז גאַנץ פאַרשטענדלעך די פראַגע פון דער קריסטלעכער פרוי: „איז דאָס געווען גאָט'ס ווילן?" אָדער אין דעם זעלבן געדאַנקען־גאַנג די פעסטשטעלונג פון דעם רבין אין ניו־יאָרק, אַז דאָס איז געווען די כוונה פון גאָט, זיין בפירושער ווילן און ממילא זענען היטלער, הימלער, אייכמאַן געווען נישט מער ווי אַ געצייג פון גאָט, זיי האָבן אויסגעפירט גאָט'ס באַפעלן.

פון דער אַנדערער זייט איז נישט קיין וווּנדער, אַז עס איז אויפגעשוווּמען די עקסטרעם־קעגנגעזעצטע שטעלונג, אַז גאָט איז „עי דיוויין אינפאַנטיסייד", אַ קינדער־מערדער און אַז „גאָט איז געשטאָרבן אין אוישוויץ".

אין דער אונטערשטער שורה גרענעצט זיך די דאָזיקע גאַנצע דעבאַטע מיט דער אַזוי גערופענער „פריער־באַשטימונג ־ גורל ־ טעאָריע" (פריאָרדעינט דעסטיני טיאָרי), אַ קריסטלעכע טעאָריע, וואָס אייניקע קריסטלעכע טעאָלאָגן (אגב פריינטלעכע צו יידן) האָבן אַנטוויקלט. דער ציל פון דער טעאָריע איז געווען אַוועקצושטעלן די קרייצונג דראַמע אין די ראַמען פון פריער באַשטימטן גורל: „גאָט האָט דאָס אַלץ פּלאַנירט, נאָך איידער ער האָט באַשאַפן הימל און ערד". דערפאַר זענען נישט פאַראַן אין דער דראַמע נישט קיין העלדן און נישט קיין שולדיקע רשעים, ווייל „אַלע זענען בלויז געווען אַקטיאָרן, וואָס האָבן נאָר אויסגעשפּילט זייערע ראָלן, וואָס גאָט האָט זיי צוגעטיילט"...

ראַציאָנעלע מענטשן קאָנען נישט אָננעמען דעם געפערלעכן אומזין, אַז יעדער טוט נאָר אויספירן גאָט'ס ווילן, וואָס מיינט ער האָט נישט קיין פרייען ווילן. דאָס אויסשפּרייטן די „פריער־באַשטימונגס־גורל טעאָריע" פון דער קריסטלעכער קרייצונג דראַמע צום טעגלעכן לעבן פון אַ געזעלשאַפט, וואָלט צוזאַמענגעבראָכן יעדע פונדאַמענטאַלע אָרדענונג פון געזעלשאַפטלעכן לעבן.

לויט דער יידישער רעליגיע האָט יעדער אַ פרייען ווילן און איז פאַראַנטוואָרטלעך פאַר זיינע מעשים.

עס ווערט גאָרנישט דעקרעטירט און פאַרזיגלט אין הימל, וואָס זאָל האָבן אַן השפּעה אין טאָג־טעגלעכן לעבן אויף דער ערד.

דער „ונתנה תוקף" איז נישט קיין רעליגיעזע דאָגמע. דאָס איז בלויז אַ ליטורגישע פּאָעמע, וואָס סטימולירט מעדיטאַציע.

דאָס אויסמאָרדן פון דריי מיליאָן ציווילע מענטשן אין קאַמפּוטשיאַ איז נישט געווען גאָט'ס ווילן. דער האָלאָקאָסט פון 6 מיליאָן יידן און 5 מיליאָן נישט יידישע ציווילע מענטשן איז געוואָרן פּלאַנירט און אויסגעפירט פון געבילדעטע דייטשע ביוראָקראַטן, פון דער דייטשער מלוכה מאַשין בהסכם מיט דער ראַסיסטישער טעאָריע פון דער דייטשער רעגירונג.

דער ליטורגישער גאָט פון „ונתנה תוקף", וואָס האָט

שטאַרבן אַ זינלאָזן טויט אין אַ זינלאָזן קאַמף וואָס די געטער פירן צווישן זיך.

אָבער בלאָס איז האָמערס „איליאַד” אין פאַרגלייך מיט דער עפּישער טראַגעדיע פון „איוב”.

ווי זעט אויס דער יידישער עפּאָס? (הערמאַן וואוק באַנוצט זיך דאָ מיט אַ „צוגעפּוצטער” נישט אויטענטישער שפּראַך פון „איוב”, אָבער געטריי צום גייסט פונעם בוך). „דער שטן זאָגט צו גאָט: איוב איז אַן ערלעכער און גאָטספּאַרכטיקער מענטש? דער רייכסטער מאַן אין לאַנד עוז, זיבן זין און דריי טעכטער. פאַרוואָס נישט זיין פרום און גוט? עס לוינט זיך אים, אַ זינפּולער אוניווערס. אַ פיינע אַראַנזשירונג. אָבער איוב איז נישט גאָטספּאַרכטיק, ער איז אַ „סמאַרט דזשו” (ער ווייסט, אַז פאַר מעשים טובים ווערט מען באַלוינט), אָבער נעם אַוועק די באַלוינונג און דו וועסט באַלד זען ווי גוט און פרום ער איז. האָט גאָט געזאָגט צום שטן „אָלרייט” נעם דאָס אַלעס אַוועק פון אים. און דער שטן האָט ביי אים צוגענומען דאָס גאַנצע פאַרמעגן און די זיבן זין און דריי טעכטער. איז איוב געפאַלן אויף דער ערד און געזאָגט: גאָט האָט געגעבן און גאָט האָט צוגענומען, געלויבט זאָל זיין דער נאָמען פון גאָט. זאָגט גאָט צום שטן: זעסטו? ער איז געבליבן גאָטספּאַרכטיק. ענטפערט דער שטן, אַז אין דער אונטערשטער שורה איז אַ מענטש אינטערעסירט נאָר אין זיין אייגן לייב און לעבן, אָבער ריר אָן זיין הויט און ביין, רעדוציר אים צו א צעפוילטן סקעלעט און דו וועסט שוין זען ווי ער וועט דיך לעסטערן.

אַזוי זעען מיר איובן זיצן אויף א הויפן אַש, אויסערהאַלב דער שטאָט. אַ צעפוילטער סקעלעט, וואָס קראַצט זיינע בלאָטערן מיטן אַש.

ווער איז איוב? פרעגט דער רעפערענט, דער אַלטער פּראָפעסאָר. קיינער ווייסט נישט „אָבער מיר ווייסן, אַז ער האָט פאַרשטאַנען דעם זינען פון דעם באַגריף לעבן. ער האָט דאָס פאַרשטאַנען ווי מיר אין טערעזיענשטאַדט פאַרשטייען דאָס”...

ווי אין יעדן גרויסן ווערק פון קונסט, איז די הויפּט־כוונה פון דעם מחבר זייער איינפאַך. איוב׳ס פריינד, וואָס זענען געקומען אים טרייסטן, באַהויפּטן אַז היות גאָט הערשט איבער דעם אוניווערס, מוז אַלעס האָבן א זינען. דערפאַר איז נישט אַנדערש נאָר אַז איוב האָט געזינדיקט און די לידן זענען א שטראָף פאַר די חטאים. זאָל ער נאָכטראַכטן וועגן זיינע מעשים, מודה זיין זיך און תשובה טאָן.

איוב באַקעמפט אַזאַ אַרגומענט. אויב עס „פעלט עפּעס” (דער מאָטיוו) אין דער אויפקלערונג פון זיינע לידן, ליגט דאָס נישט ביי אים. „דאָס עפּעס, וואָס פעלט” מוז זיין ביי גאָט. איוב ווייס, אַז די הערשאַפט פון גאָט איבער דעם אוניווערס דאַרף האָבן אַ זינען, אָבער זיין קערפּער באַדעקט מיט בלאָטערן איז אַ באַווייז, אַז עס איז נישט פאַראַן קיין גאַראַנטיע פון אַ גוטן שכר פאַר מעשים טובים. דער מין משוגענע אומגערעכטיקייט איז אַ טייל פון דער זעבאַרער וועלט און פון דעם לעבן. היות ער איז אומשולדיק, פאָדערט פון אים זיין רעליגיעזער גלויבן צו האַלטן זיך קאָמפּראָמיסלאָז ביי זיין אומשולדיקייט, ווייל אַנדערש וואָלט ער נאָר פּראָפאַנירט דעם נאָמען פון גאָט. ער וואָלט אויף אַזאַ אופן אָנערקענט, אַז גאָט קאָן פאַרפושערן דאָס לעבן פון א מענטש און אויב גאָט קאָן דאָס טאָן איז דער גאַנצער אוניווערס פאַרפושערט און גאָט איז נישט דער אַלמעכטיקער גאָט. — אָבער אַזאַ פאַרלייקענונג פון גאָט וועט איוב קיינמאָל נישט אָננעמען. ער פאָדערט פון גאָט אַן ענטפער.

און אַן ענטפער באַקומט ער — וואָס פאַרענטפערט גאָרנישט. גאָט רעדט צו אים פון אַ שטורעם: „ווער ביסטו, וואָס פאַרלאַנגסטו פון מיר אַ דין וחשבון? פאַרשטייסטו די סודות פון באַשאַף? די סודות פון קאָסמאָס? דו, אַ וואָרעם, וואָס לעבט אַ פּאָר מאָמענטן און שטאַרבט!”

„פריינד” רופט אויס דער לעקטאָר, דער אַלטער פּראָפעסאָר, „איוב האָט געוווּנען”. מיט דעם גאַנצן געפילדער פון די וואָלקנס און שטורעם האָט גאָט פאַקטיש מודה געווען אַז „דאָס עפּעס, וואָס האָט געפעלט” (דער מאָטיוו פאַר איובס לידן) איז געווען מיט אים אין הימל. גאָט באַהויפּטעט נאָר, אַז איוב טאָר נישט קוועסטיאָנירן גאָט׳ס גערעכטיקייט און דאָס איז דער גאָטספּאַרכטיקער איוב גרייט אָנצונעמען.

די דראַמע איז פאַרענדיקט. איוב פאַלט אויפן פּנים און די „העפּי ענדינג” איובס געזונטהייט איז ווידער אויפגעריכטעט, אַזוי אויך זיין רייכטום. ער האָט נאָכאַמאָל זיבן זין און דריי טעכטער, אייניקלעך און אוראייניקלעך. ער לעבט 140 יאָר.

איצט, אין דעם לעצטן טייל פון דער לעקציע קומט הערמאַן וואוק׳ס שטעלונג צו דער פראַגע וועגן גאָט׳ס ראָלע אין דעם יידישן אומקום.

דער רעפערענט פרעגט די טערעזיענשטאַטער יידן אין טעאַטער־זאַל: „צופרידן, אַ העפּי ענדינג. יאָ? א סך מער יידיש ווי דאָס אַבסורדאַלע און טראַגישע אין „איליאַד”! זייט איר זיכער? טייערע יידישע פריינד, אָבער די צען קינדער וואָס זענען געהרגעט געוואָרן? ווו איז געווען גאָט׳ס גערעכטיקייט לגבי זיי? און דער טאַטע און די מאַמע? צי קאָנען די ווונדן פון זייער ווייטאָג פאַרהיילט ווערן אַפילו אין 140 יאָר? און דאָס איז נאָך נישט דאָס ערגסטע, וואָס איז דאָס געווען „דאָס עפּעס, וואָס האָט געפעלט” (דער מאָטיוו פאַר דעם עונש, פאַר דער שטראָף), וואָס גאָט האָט זיך אַזוי געבייזערט אין שטורעם, אַז דאָס איז צו פיל פאַר איובן צו פאַרשטיין? אָבער מיר פאַרשטייען דאָס און צו דעם מוזן מיר אַפילו נישט זיין קיין גרויסע חכמים...

דער שטן האָט פשוט פּראָוואָצירט גאָט, ער זאָל אים געבן דעם רשות, דעם באַפעל אויסצופירן אַזאַ שרעקלעכן, זינלאָזן נסיון, אַ טראַגישע שפּיל מיט מענטשלעכע לעבנס... נישט קיין ווונדער, וואָס גאָט בייזערט זיך און שרייט פונעם שטורעם בכדי צו אינטימידירן, אָנצושרעקן און פאַרשטומען איובן. דער אמת איז, אַז גאָט שעמט זיך

צו א פּערזענלעכער טראַגעדיע. זיין קליין קינד איז געפונען געוואָרן טויט אין וויגעלע ערב יום כיפור אין יאָר 1950. רובענשטיין האָט דאָס אַלץ מגלה געווען אין אַ בוך, וואָס איז דערשינען 5 יאָר נאָך דעם „אַפטער אושוויטז".

עס איז וויכטיק פאַר אונדזער טעמע צו ברענגען א פּאָר ציטאַטן פון דעם דאָזיקן בוך, וואָס טראָגט דעם פּראָוואָצירנדיקן טיטל „מיי בראָדהער פּאול" (מיינט פּאול — דעם קריסטלעכן אַפּאָסטאָל). אין דעם בוך שרייבט ער: „אויב, ווי ביידע פּאול און די רבנים האַלטן, אַז טויט איז גאָט'ס שטראָף פאַר זיינע נישט־געהאָרכזאַמע קינדער, דעמאָלט איז גאָט — ער מעג זיין רעכטפאַרטיק און יושרדיק — א „דיווין אינפאַנטיסייד" — אַ קינדער מערדער. די עקזיסטענציעלע סיבות פאַרוואָס איך בין באַהערשט מיט דער טעמע, קאָן מען געפינען אין דעם פּלוצלעכן טויט פון מיין קליין ייִנגעלע. אין דערפרי, ערב כיפור. ביזן היינטיקן טאָג קאָן איך נישט ברענגען פאַר די ליפּן דעם ונתנה תוקף אָן צו דענקען וועגן מיין נאַטאַניעל.

פּראָפעסאָר רובענשטיין דערציילט, אַז אויף סוכות איז ער געפאָרן צו זיין רבין הרב יצחק הונטער, ראש ישיבה פון מסיבתא חיים בערלין. דער רבי האָט אים אויפגעקלערט בזה הלשון: „איך וויל אַז דו זאָלסט כסדר געדענקען אַז דער רבונו של עולם גיט קיינמאָל נישט קיין גאַראַנטיעס אין עולם הזה"... „ווען איך האָב געהאַלטן ביים אַרויסגיין, האָט דער רבי צוגעגעבן: „איך האָף אַז דאָס וועט נישט גורם זיין, אַז דו זאָלסט חלילה פאַרלירן דיין אמונה. איך האָב פּראָטעסטירט קעגן אַזאַ פאַרדאַכט. אָבער רעטראָספּעקטיוו זעט עס אויס, אַז דער רבי האָט מיך בעסער געקענט, ווי איך — זיך אַליין. דריי יאָר נאָך דעם האָב איך קאָנטינואירט צו פירן א שטרענג אָרטאָדאָקסיש־רעליגיעזן לעבן. פונדעסטוועגן בין איך געווען מער צעטרייסלט ווי איך האָב אַליין באַגריפן".

פופצן יאָר האָט עס געדויערט זייט דעם טויט פון זיין וויקלקינד ביז צו דער מסקנא אין זיין בוך „אַפטער אושוויטז" אַז גאָט איז פאַקטיש געשטאָרבן אין אושוויץ; און נאָך פינף יאָר — אַרויסצוגעבן דאָס בוך „מיי בראָדהער פּאול" צו אַנטפּלעקן אַז דאָס איז געווען זיין פּערזענלעכע טראַגעדיע, דער טויט פון איין־איינציקן וויקלקינד וואָס האָט צעטרייסלט דעם רב'ס אמונה מער ווי ער האָט עס תופס געווען דאַן ווען די פּערזענלעכע טראַגעדיע איז אים באַפאַלן. אָט דאָס פּערזענלעכע אומגליק האָט באַהערשט דאָס טראַכטן פון דעם רב וועגן גאָט'ס ראָל אינעם מענטשלעכן לעבן פון דער פּערזענלעכער טראַגעדיע צו דער נאַציאָנאַלער: ווו איז גאָט געווען, ווען זיינע זעקס מיליאָנען קינדער זענען אומגעבראַכט געוואָרן אין אַזעלכע שרעקלעכע יסורים?... און זיין אויספיר: „גאָט איז פאַקטיש געשטאָרבן אין אושוויץ".

אויך דער באַרימטער אַמעריקאַנער נאָוועליסט הערמאַן וואוק האָט זיך איינגעשאַלטעט אין דער טעמע וועגן גאָטס ראָלע אינעם האָלאָקאָוסט. — הערמאַן וואוק איז ווי באַוווּסט א טיף רעליגיעזער ייִד.

אין די צוויי בענדער „דהי ווינדס אָף וואָר" און „וואָר ענד רעמעמבעראַנס" איז דער העלד פּראָפעסאָר אהרן דזשעסטראָו, אַ טעאָלאָג (אַ פיקטיווער כאַראַקטער, אַ נאַטוראַליזירטער אַמעריקאַנער). דורך אָט דעם טעאָלאָג ווערט איוב אַריינגעבראַכט קיין טערעזיענשטאָט.

היות די ליידן פון איוב זענען אַן אַלוזיע צו די ליידן פון די ייִדן אין טערעזיענשטאָדט, איז נייטיק צו ווידמען א פּאָר שורות דעם „יודען־שטאָדט־מוסטער" טערעזיענשטאַט, וואָס איז געווען נישט מער ווי אַ היטלעריסטישער שווינדל אָפּצונאַרן דעם אינטערנאַציאָנאַלן רויטן קרייץ, וואָס האָט זיך ברצון, פריי־וויליק געלאָזט אָפּנאַרן. אין דער ווירקלעכקייט איז טערעזיענשטאַט געווען נישט מער ווי א שלויז (ווערטלעך מיינט עס א קינסטלעכער קאַנאַל וואָס פאַרבינד וואַסערן פון צוויי פאַרשידענע פלאַכן), וואָס ווען זי ווערט פול, ווערן געעפנט די שלויז־טויערן צום אונטערן פלאַך, מיינט א טייל פון די געפאַנגענע ייִדן „פליסן" אַרויס פון דער שלויז דירעקט קיין אושוויץ צו מאַכן פּלאַץ פאַר די ניי־געקומענע „פּראָמינענטע" ייִדן. די „פּראָמינענטע" ייִדן ווערן געפּייניקט פיזיש און גייסטיק מיט דער נאַצישער ברוטאַליטעט און ראַפינירטקייט. אַ יעדער ייִד, ווען ער עפנט די טיר צו זיין צימער (יאָ ער האָט געהאַט א צימער...) און האָט נישט געפונען די גרויע דעפּאָרטאַציע קאַרטע קיין אושוויץ איז ער געווען גליקלעך. —

טראָץ דעם אַלעם האָבן די ייִדן אין טערעזיענשטאַט געהאַט א לייען־זאַל און אַ טעאַטער־זאַל וואָס איז אויסגענוצט געוואָרן פאַר קולטורעלע אַקטיוויטעטן.

אין אָט דעם טעאַטער־זאַל, אין דער דאָזיקער אַטמאָספערע שטעלט הערמאַן וואוק אוועק זיין העלד, דעם פּראָפעסאָר פון טעאָלאָגיע צו האַלטן א רעפעראַט, אַ לעקציע וועגן „איוב".

אַ טיפע ליטעראַרישע און פילאָסאָפיש־רעליגיעזע אָפּשאַצונג אין וועלכער די ליידן פון איוב און די פילאָסאָפיש־רעליגיעזע דעבאַטן זענען נישט אַבסטראַקט. דאָס זענען די פּערזענלעכע ליידן פון די צוהערער אין דעם מאַקאַברישן טעאַטער־זאַל אין טערעזיענשטאַט, ווו יעדער ייִד איז איוב.

אין דעם אַריינפיר מאַכט דער רעפערענט א פאַרגלייך צווישן שעקספּירס „טרוילוס ענד קרעסידה" און האָמערס „איליאַד" פון איין זייט און „איוב" פון דער צווייטער זייט. שעקספּיר און האָמער שילדערן די טראָיאַנישע מלחמה. פון די ביידע איז נאָר „איליאַד" אַן עפּישע טראַגעדיע, ווייל האָמער ברענגט אַרויס די עלטסטע מענטשלעכע פּראָבלעמען. דאָס פּראָבלעם פון דעם זינלאָזן שלעכטס, דראַמאַטיזירט אויף די פעלדער פון שלאַכטן. אָבער האָמערס אוניווערס איז זינלאָז און מנוולדיק. אַ רחמנות אויף דעם גרויסן העלד העקטאָר, אַז ער מוז

ד"ר מ. פערשטענדיק

גאָט אין אוישוויץ, איוב אין טערעזיענשטאַט און דער רבי אין ניו־יאָרק

געטאָס, קאָנצענטראַציע לאַגערן, גאַז־קאַמערן: „איז דאָס געווען גאָטס ווילן?" אָט אַזאַ פראַגע האָט געשטעלט אַ קריסטלעכע פרוי, וואָס האָט באַזוכט דעם חורבן צענטער אין מעלבורן.

די פראַגע איז אַ טעאָלאָגישע און קאָן אויסגעטייטשט ווערן אויף צוויי אופנים. די גלויבענדיקע קריסטלעכע פרוי האָט אויסגעדריקט א פראָטעסט צו גאָט. געמיינט צו זאָגן „איז דאָס (דער האָלאָקאָוסט) גאָט'ס גערעכטיקייט? איז דאָס די אַרבעט פון א גאָט, וואָס זאָל דאָך זיין א באַרעמהאַרציקער פאָטער פון זיינע קינדער"...

עס איז אָבער מעגלעך, אַז די פרומע קריסטלעכע פרוי האָט נאָר אויסגעדריקט איר טיפן גלויבן אין גאָט'ס גערעכטיקייט, וואָס איבערשטייגט דעם מענטשלעכן פאַרשטאַנד, אַזוי צו זאָגן מיט א זיפץ: „ברוך דיין אמת"... געבענטשט זאָל זיין גאָט, וואָס איז דער סימבאָל פון גערעכטיקייט, ווייל אַפילו ווען מיר פארשטייען נישט גאָט'ס דרכים טאָרן מיר נישט קוועסטיאָנירן גאָט'ס גערעכטיקייט. אין דעם זין האָט די טעאָלאָגישע פראַגע וואַרשיינלעך געוואָרט אויף אַן אַפירמאַטיווע תשובה.

ווי אַזוי מען זאָל נישט אינטערפרעטירן די טעאָלאָגישע פראַגע פון דער קריסטלעכער פרוי, אונטערליגט אָבער נישט קיין צווייפל, אַז נישט נאָר איז זי געווען פערזענלעך דערשיטערט, נאָר אַז איר רעליגיעזער גלויבן אין גאָט'ס גערעכטיקייט איז דערשיטערט געוואָרן אַזוי ווייט, אַז זי האָט געזוכט שלום צו מאַכן מיט גאָט, זוכנדיק א באַשטעטיקונג פאַר איר גלויבן. כל הכבוד!

אַ באַרימטער רבי אין ניו־יאָרק האָט נישט געפרעגט „צי איז דאָס געווען דער ווילן פון גאָט?" ער ווייסט דעם ענטפער פאָראויס. ער האַלט, אַז ווען יידן וואָלטן זיך געווען באַגרענעצט צו תורה ועבודה, וואָלט צו דעם אַלעם נישט געווען געקומען. היות די יידן האָבן געזינדיקט, האָט גאָט זיי באַשטראָפט. איז אָבער גאָט אַ באַרעמהאַרציקער פאָטער, האָט ער נישט אויסגעהרגעט אַלע יידן אין דער גאַנצער וועלט. געבליבן א ביסל שארית הפליטה, דאָס אַמעריקאַנער יידנטום און אַנדערע. דער רבי איז נישט באַהערשט פון ספקות. אין זיין רעליגיעזן גלויבן שפירט זיך נישט אַ צעריסנקייט, וואָס רירט אָן דאָס געוויסן פון א מענטשן אין אָנבליק פון אַזאַ שרעקלעכער טראַגעדיע. אדרבא, די קרבנות ווערן באַשולדיקט, זיי די זעקס מיליאָנען יידן זענען שולדיק. דאָס אלץ וואָס עס איז געשען איז געווען גאָט'ס ווילן, דאָס מיינט אַז היטלער און זיינע חיילות האָבן נאָר געטאָן גאָט'ס ווילן.

★

אַן אַבסאָלוט קעגנגעזעצטע מיינונג האָט אויסגעדריקט אַן אַנדער ראַביי און טעאָלאָג, ריטשאַרד רובענשטיין. אין זיין בוך „אַפטער אושוויטז" (נאָך אוישוויץ), ארויסגעגעבן אין 1966, קומט ער צום אויספיר אַז „גאָט איז פאַקטיש געשטאָרבן אין אוישוויץ"...

עס איז נייטיק זיך אָפּצושטעלן אַביסל לענגער אויף דער פערזענלעכקייט פון ריטשאַרד רובענשטיין, בכדי צו באַגרייפן ווי אַזוי ער איז געקומען דערצו און וואָס ער מיינט מיט זיין געוואַגטער מסקנא „אַז גאָט איז פאקטיש געשטאָרבן אין אוישוויץ".

ריטשאַרד רובענשטיין האָט אָנגעהויבן זיין קאַריערע אַלס אן אָרטאָדאָקסישער ראַביי און שפּעטער געוואָרן הלל־דירעקטאָר און „טשעפּלעין" פאַר יידישע סטודענטן אויף די אוניווערסיטעטן פון האַרוואַרד און אַנדערע. מיט דער צייט האָט ער רעזיגנירט פון רבנות און זיך פאַקטיש אָפּגעריסן פון דעם יידישן רעליגיעזן „עסטאַבלישמענט" הן אָרטאָדאָקסישן, הן קאָנסערוואַטיוון. אַלס פּראָפעסאָר פון טעאָלאָגיע און פילאָסאָפיע ווערט ער באַטראַכט ווי איינער פון די טיפסטע הייגטצייטיקע טעאָלאָגן פון דער ראַדיקאַל־טעאָלאָגישער שיטה. די סיבות וואָס האָבן געפירט ריטשאַרד רובענשטיין צו דער ראַדיקאַלער טעאָלאָגיע פון „גאָט איז געשטאָרבן" קאָן מען נאָכשפירן

לערנט מען; מען ווערט רייפער און דערפאַרענער. דאַרפן די דורכפאַלן זיין אַ סיבה פון צווייפלען אין דער עצמזאַכלעכקייט און פאַראַנטוואָרטלעכקייט פון די פירער פון דער מדינה?

דער ענין לבנון איז געווען א פאַרמעסט מיט נישט פאָרויסגעזעענע כוחות, וועלכע האָבן זיך באַוויזן אויף דער אַרענע אין מיטעלן מזרח, אין קומען פון דעם פאַנאַטיש־איסלאַמישן איראַן.

דורך דער לבנון מלחמה האָט ישראל דעמאָנסטרירט איר כוח און איר גוטן ווילן איינצושטעלן שלום און זיכערקייט אויף אירע גרענעצן.

אַצינד זוכט ישראל אַנדערע וועגן צו דערגרייכן די זעלבע צילן. דער כוח פון דער מדינה ליגט אין דעם גלויבן, אַז דער שלום וועט זיין אַ רעזולטאַט פון פאַרשטענדעניש און גערעכטיקייט פאַר אַלע צדדים אין מיטעלן מזרח.

אָבער ישראלס גוטער ווילן איז נישט גענוג. וועלט פּאָליטישע און סטראַטעגישע אינטערעסן קרייצן זיך, זינט דער זכרון פון דער געשיכטע קאָן געדענקען — אין מיטעלן מזרח.

צום 37־טן יאָר פון דער אַנטשטייאונג פון דער מדינה זענען מיר פול מיט האָפענונג, אַז ישראל וועט לייזן אירע פּראָבלעמען, טראָץ אַלע שטיינער, וועלכע מען לייגט איר אין וועג.

מ. א.

מעלבורנער בלעטער

ליטעראַריש־געזעלשאַפטלעכע אויסגאַבע

אַדרעס פון רעדאַקציע: "KADIMAH", 7 Selwyn Street, Elsternwick, Victoria 3185, Australia

אַפּריל־מאַי 1985 נומער 2 (46) מעלבורן, אויסטראַליע

דאָס געבאָט פון דער שעה

מיט פערציק יאָר צוריק, ביים סוף פון דער צווייטער וועלט־מלחמה האָבן זיך אַנטפּלעקט די גרוילן פון דער נאַצישער בעסטיאַלישקייט, און די מענטשלעכע שפּראַך איז באַרייכערט געוואָרן מיט סימבאָלן ווי: האָלאָקאָוסט; אוישוויץ; טרעבלינקע.

דאָס, וואָס פאר זשורנאַליסטן און שרייבער זענען סימבאָלן, וועלכע דאַרפן שטעלן אין פאָקוס געשעענישן — דאָס איז פאַר אונדז ידן — טראַגישע ווירקלעכקייט.

דאָס איז אַ ווירקלעכקייט, וועלכע איז אַריינגעדרונגען אין אונדזער טאָג־טעגלעכן לעבן און מאָטיווירט אונדזער גייסטיקן מהות, אומאָפּהענגיק צי דאָס געשעט באַוווסטזיניק אָדער נישט. מיר קאָנען זיך נישט באַפרייען פון געפיל פון אחריות, כאָטש קיינער האָט אויף אונדזער דור נישט אַרויפגעלייגט די דאָזיקע לאַסט.

אין די פערציק יאָר, זייט די גרויזאַמקייטן איבערן ידישן פאָלק האָבן זיך אַנטפּלעקט פאַר דער וועלט — קאָן זיך דוכטן, אַז מיר וויסן שוין אַלעס וועגן אָט דער טראַגישער צייט.

עס ווייזט זיך אָבער אַרויס, אַז די גערעכטיקייט, וועלכע מיר האָבן דערוואַרט פון דער וועלט נאָכן חורבן, ווי דעם נאַטירלעכן אויסדרוק, אַז די וועלט וויל אויסרייניקן פון איר מיטן די לעגאַליזירטע פאַרברעכערישקייט פּראָקלאַמירט דורך די נאַציס — אָט די גערעכטיקייט הויבט אָן פאַרשאַטנט צו ווערן.

נאַצי־פאַרברעכער דרייען זיך אַרויס פון דער פאַרדינטער שטראָף, צוליב מאַנגל פון באַווייזן.

דער הענקער פון ליאָן אין פראַנקרייך — באַרבי — זיצט שוין עטלעכע יאָר אין תפיסה, און די דאַטע פון זיין פּראָצעס איז נאָך אַלץ נישט באַוווסט. פעלט די פראַנצויזן באַווייזן, אָדער פעלט די פראַנצויזן מוט צו הערן באַרביס עפנטלעכן מודה זיין זיך?

דער האָלענדישער קריגס־פאַרברעכער מאַנטען איז באַפרייט געוואָרן, נאָכן אָפּזיצן אַ קליינעם חלק פון זיין שטראָף, אַ שטראָף, וועלכע מען האָט בכלל אויף אים נישט געוואָלט אַרויפלייגן, צוליב געוויסע סיבות...

אַ ס. ס. מאַיאָר, אַ קריגס־פאַרברעכער, איז באַפרייט געוואָרן אין איטאַליע, און איז אויפגענומען געוואָרן אין עסטרייך מיט אַ מיליטערישן פּאַראַד, דורך אַ מיניסטער.

ד"ר מענגעלע — דער מלאך המות פון אוישוויץ האָט זיך געפונען אין אַמעריקאַנער הענט — און איז פאַרשוונדן...

די אַלע פאַקטן זענען דער באַווייז פון אַ טענדענץ פון וועלן פאַרבלאַסן דעם ידישן חורבן, און וועלן פאַרגעסן וואָס ראַסיסטישע רעזשימען קאָנען מאַכן פון דער וועלט. עס איז אַ טענדענץ פון וועלן אויסמעקן פון געוויסן פון דער וועלט — טראָץ דעם וואָס די פאַקטן שרייען ביז צום הימל.

מיר אַליין ווערן ווייניקער — און די ווייניקע ווערן עלטער און שוואַכער. אונדזערע געטאָ־אָנדענקאונטן נעמען ביסלעכווייז אָן דעם כאַראַקטער פון מזכיר נשמות צערעמאָניעס, אין ענגע ידישע קרייזן.

און ווי וועט עס אויסזען, ווען דער לעצטער קאַצעטלער, דער לעצטער עדות וועט אַוועק פון דער וועלט?

דאָס געבאָט פון דער שעה איז — נישט לאָזן איינשלעפערן דאָס געוויסן פון דער וועלט. עס איז נישטאָ קיין צייט־באַגרענעצונג פון משפּטן די פאַרברעכער. דורך וואָרט און שריפט, דורכן חורבן־מוזעאום דאַרף קומען דאָס געשריי און קלאַנג, כדי די סביבה אין וועלכער מיר לעבן זאָלן באַקענען די סיבות וואָס האָבן געבראַכט צום ידישן חורבן אין אייראָפּע — די זעלבע סיבות קאָנען דעסטאַביליזירן און צעשאָקלען דעם סדר פון דער וועלט, און פאַרוואַנדלען איר אין אַ דזשונגל פון חיות און יעגער.

מדינת־ישראל — צום 37טן יאָר

אַ ידישע מדינה, וואָס איז געווען דער טרוים פון געציילטע, איז נאָך דער וועלט־מלחמה (און דעם חורבן) געוואָרן אַ נויטווענדיקייט. אַפילו ווען נישט אַלע ידן פון אייראָפּע, האָבן פאַראייניקט זייער גורל מיט דער מדינה — איז דאָך די אַנטשטייאונג פון דער מדינה געווען דער מאָראַלישער כוח, וואָס האָט געגעבן די נעכטיקע קרבנות פון נאַציזם אַ זין אין לעבן.

37 יאָר איז אַ היפּשער מהלך אין דער שטורמישער צייט פון אונדזער יאָרהונדערט. ישראלס פּראָבלעמען וואָלטן געסטיקעט צו באַזאָרגן דער גרעסטער מלוכה אין דער וועלט, און ס'וואָלט נאָך געבליבן אַ רעשט. די יונגע מדינה, ווי יעדע מדינה, אַפילו אַן אַלטע — האָט צו פאַרצייכענען דערפאָלגן און דורכפאַלן. פון דורכפאַלן

„קדימה" פּרעזענטירט
דעם
„הבימה"־טעאַטער

אין שייכות מיטן 125טן געבוירנטאָג פון שלום־עליכם

שמואל ראָדענסקי   שמואל סעגאַל   שמואל עצמון

אין 2 פּראָגראַמען:

זונטיק, דעם 5טן מאַי 1985, 8.15 אָוונט
אין נעשאַנעל טעאַטער, סט. קילדאַ

און שבת, דעם 11טן מאַי 1985, 8.15 אָוונט
אין „קדימה"־טעאַטער, עלסטערנוויק

„דאס רעדל דרייט זיך"

זונטיק, דעם 12טן מאַי 1985, 3 נ.מ. און 8.30 אָוונט
אין „קדימה"־טעאַטער, עלסטערנוויק

„די קליינע מענטשעלעך"

ISSN 0155-0128

מעלבורנער בלעטער

1943 — געטאָ־נומער — 1985

אינהאלט:

מ. א. — דאָס געבאָט פון דער שעה; מדינת־ישראל — צום 37טן יאָר 1
ד"ר מ. פערשטענדיק — גאָט אין אוישוויץ, איוב אין טערעזיענשטאַט און דער רבי אין ניו־יאָרק 2
מ. אייזענבוד — דער לעצטער וויי־געשריי פון גרויסן דיכטער 6
שלום ג. — די אַנדערע מיינונג... 10
הערשל באַכראַך — זיי זענען געגאַנגען מיט די קינדער 11
יעקב ראָזענבערג — אָשוויענטשים (פּאָעמע) . . . 13
לעאָן אָלשינאַ — פּרינץ לודוויק שטראַסע 17 . 15
ב. פורמאַנסקי — אין בונקער (ליד) 18
י. מ. לעווין — אויף פרעמדע אַקסלען (עפּיגראַם); בלייכע הענט (באַלאַדע) 19
א. זילבער — פון טיטוס־טויער ביז דער רעזידענץ פון וואַטיקאַן 19
הערשל באַכראַך — „די שטערן פון מעלבורן" (צו דער נייער אויפפירונג פון מעלבורנער יידישן יוגנט־טעאַטער) 21
שמאול בענעט — דער יידישער אָנהייב אויפן פינפטן קאָנטינענט (צום 150־יאָריקן יובל פון וויקטאָריע) 22

פּרייז פון נומער $1.50

אַרויסגעגעבן דורך דער „קדימה" אין מעלבורן, אויסטראַליע

מעלבורן נר. 2 [46] אפּריל־מאי 1985